

BIBΛIOΚΡΙΣΙΑΙ

Thémis Siapkarakas - Pitsillidès, Le Pétrarquisme en Chypre. Poèmes d'amour en dialecte chypriote d'après un manuscrit du XVIe siècle. Texte établi et traduit avec le concours de Hubert Pernot. Athènes 1952. 8° M. Σελ. VIII, 443. [Collection de l'Institut Français d'Athènes, 74].

Τὰ κυπριώτικα ἐρωτικά τραγούδια τοῦ 16^{ου} αἰώνα, πού εἶναι ἀπό τὰ σημαντικότερα καί τὰ λυρικότερα προϊόντα τῆς πρωιμότερης νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, δὲ μᾶς ἦταν γνωστά σὸ ἀσυνολό τους. Πρῶτος τὰ ἐξέδωσε ὁ Ε. Legrand στὸν 2^ο τόμο τῆς Bibliothèque grecque vulgaire (1881), ὅχι ὅμως ὅλα· ἴσως νὰ βρῆκε ἀνυπέβλητες δυσκολίες στὴ γλώσσα καί στὸ φρερὰ δυσκολοδιάβαστο χειρόγραφο καί ἔδωσε μόνο τὰ 77 ἀπὸ τὰ 156 ποιήματα τῆς συλλογῆς (δηλ. περίπου τὸ ἓνα τρίτο) Δείγματα ἀπὸ ποιήματα πού δὲν εἶχε ἐκδώσει ὁ Legrand μᾶς ἔδωσαν τὰ τελευταία χρόνια ἡ G. Rojachi (Νέα Ἑστία, Κυπριακὰ Γράμματα 1935-1936) καί ὁ Α. Ἰντιάνος (Κυπριακὰ Γράμματα 1936). Τώρα ὀλόκληρη ἡ συλλογὴ μᾶς προσφέρεται στὴ λαμπρὴ αὐτῇ, ὑποδειγματικῇ ἐκδοσὴ τῆς κ. Θέμιδος Σιαπκαρά-Πιτσιλλίδη.

Ἔχουμε τόσο σπάνια καλὲς ἐκδόσεις νεοελληνικῶν κειμένων, καί πολλὰς φορές ἐκδόσεις καμωμένες ἀπὸ εἰδικούς ἔχουν τόσο πολλὰ ἐλαττώματα, πού χαίρομαστε ὅταν παίρνομε στὰ χέρια μας μιὰ ἐκδοσὴ τόσο φροντισμένη ὡς τὶς τελευταῖες λεπτομέρειες, μιὰ ἐκδοσὴ πού προσπαθεῖ νὰ λύσῃ καί λύνει τὶς περισσότερες φορές τὰ τόσα προβλήματα πού θέτει τὸ δύσκολο κείμενο. Ἡ ἐκδοσὴ φαίνεται καρπὸς πολύχρονης, συστηματικῆς καί σοβαρῆς μελέτης· καί τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐκδότις δὲν εἶναι μόνο καλὴ φιλόλογος, ἀλλὰ καί κυπριώτισσα, τὴ βοήθησε νὰ καταλάβῃ τὶς λεπτότατες ἀποχρώσεις τῆς κυπριακῆς διαλέκτου τοῦ 16^{ου} αἰώνα, κάτι πού θὰ ἦταν ἐξαιρετικὰ δύσκολο σὲ ὅποιον δὲν ἔχει μητρικὴ διάλεκτο τὴν κυπριακή.

Καί ἀλήθεια, ἀξίζει νὰ ἔχουμε τὰ κυπριώτικα αὐτὰ ποιήματα σὲ μιὰ καλὴ ἐκδοσὴ, γιατί ἡ θέση τους μέσα στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία εἶναι μοναδική. Ἐν τὰ «Ἐρωτοπαίγνια»¹ ἢ τὰ τραγούδια τοῦ χειρο-

¹ Ἐρωτοπαίγνια (Chansons d'amour) publiées d'après un manuscrit du XVe siècle...par D. C. Hesseling et Hubert Pernot. Paris - Athènes 1913 [Bibliothèque grecque vulgaire, 10].

γράφου τῆς Βιέννης¹ βρίσκονται πολὺ κοντὰ στὸ λαὸ καὶ στὴ δημοτικὴ παράδοση, ὁ ἄγνωστος αὐτὸς κυπριώτης ποιητῆς τοῦ 16ου αἰῶνα συνδέεται περισσότερο μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία τοῦ καιροῦ του. Στὸς στίχους του κυριαρχεῖ ὁ έντεκασύλλαβος πλεγμένος σὲ ὀχτάβες, σονέττα, τερτσίνες καὶ σὲ ἄλλους τοὺς ἄλλους ποικιλώνυμους συνδυασμοὺς ποὺ εἶχε δημιουργήσει ἡ ἰταλικὴ Ἐναγέννηση. Κάνει ἀλήθεια κατάπληξη πῶς ὁ ἄγνωστος αὐτὸς ποιητῆς μπόρεσε νὰ χρησιμοποιήσει στὴν τεχνικὴ γλώσσα τῆς προσωπικῆς ποιητικῆς δημιουργίας τὸ κυπριακὸ ἰδίωμα τοῦ καιροῦ του, νὰ τὸ δαμάσῃ καὶ νὰ τὸ κάμῃ ν' ἀναδώσῃ τόνους τόσο περίτεχνους καὶ πολιτισμένους.

Δὲν εἶναι ἕμως ὁ ἄγνωστος αὐτὸς κυπριώτης μονάχα δεξιότηνης στιχογράφος, εἶναι καὶ ἀληθινὸς ποιητῆς. Τὰ ποιήματά του, βέβαια, εἶναι μιμήσεις τοῦ Πετράρχῃ ἢ τῶν μιμητῶν τοῦ Πετράρχῃ. Ὅμως στὴν ἐποχὴ ποὺ βρισκόμαστε, στὴν Ἐναγέννηση, ἡ κυκλοφορία τῶν ποιητικῶν ἀγαθῶν εἶναι φαινόμενο καθολικόν. Ἀπὸ τὸν Πετράρχῃ, τὸν πρῶτο εὐρωπαῖο ποιητὴ τῶν νεώτερων χρόνων, ἐκπορεύεται μιὰ ποιητικὴ σχολή, μιὰ ἀντίληψη, ἕνας κόσμος ποιητικῆς καινούργιου καὶ ἰδιόμορφου. Στὸν 16ο αἰῶνα ἔχει ξαπλώσει σὲ ὅλη τὴν Εὐρώπη ὁ «πετραρχισμός», μιὰ ἰδιαίτερη ποιητικὴ αἴσθηση, ἕνα ἰδιαίτερο ἀντίκρισμα τῆς ποίησης καὶ τῆς ζωῆς. Οἱ ποιητῆς μιλοῦν μιὰ ἐνιαία ποιητικὴ γλώσσα ἀπλωμένη σὲ ὅλη τὴν Εὐρώπη, ἐνιαία ἀκόμα καὶ ἂν ἀκούγεται σὲ διαφορετικὲς ἐθνικὲς γλώσσες. Αὐτὴ τὴν ἴδια γλώσσα μιᾶ καὶ ὁ κυπριώτης ποιητῆς γράφοντας στὸ ἰδίωμα τοῦ νησιοῦ του· κι' ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη πολὺ εὐστοχα ἢ ἐκδότις ἐπέγραψε τὴν ἐκδόσή της «Le Pétrarquisme en Chypre». Ὁ πετραρχικὸς κόσμος τοῦ 16ου αἰῶνα ἀποδίδεται πιστότατα στὴν κυπριώτικη διάλεκτο, γιατί εἶναι γέννημα τῆς ἴδιας ἐποχῆς, τῆς ἴδιας ποιητικῆς αἴσθησης. Σήμερα καὶ ὁ πιστότερος μεταφραστῆς τοῦ Πετράρχῃ, Ἕλληνας ἢ ξένος, δὲν μπορεῖ παρὰ θὰ προδώσῃ σὲ κάποιον ποσοστὸ τὸ πρότυπό του· γιατί οἱ λέξεις ποὺ θὰ μεταχειριστῆ θὰ ἔχουν κάτι ἀπὸ τὸν σύγχρονον κόσμο, ἀπὸ τὸ βάρος ποὺ πῆραν τόσους αἰῶνες ποὺ τίς μεταχειριζόμαστε. Οἱ νεόκοποι ἕμως λέξεις τοῦ κυπριώτη ποιητῆ ἔχουν ὅλη τὴν ἀλαφράδα καὶ ὅλη τὴν κρυστάλλινη διαύγεια τοῦ πρωτοτύπου. Οἱ λέξεις του, οἱ φράσεις του ἔχουν τὴν ἴδια κλασσικὴ συμμετρία, οἱ ποιητικὲς ἔννοιες κλείνονται σὲ σαφῆ περιγράμματα καὶ δημιουργοῦν μιὰ τεχνικὰ δουλεμένη «διαλεκτικὴ» ἀνταπόκριση, ἔπως τὰ μουσικὰ θέματα στὴ μουσικὴ τῆς Ἐναγέννησης. Στὸ σονέτιο 11 π.χ.

¹ Chansons populaires grecques des XVe et XVIe siècles publiées et traduites par *Hubert Pernot*. Paris 1931 [Collection de l'Institut néo-hellénique, 8].

έχουμε μιὰ διαλεκτική ανάμεσα στὸν ὕπνο καὶ στὸ ξύπνιο, στὰ πάθη καὶ τὴν ἐλπίδα, στὴ ζωὴ καὶ τ' ὄνειρο. Στὸ σονέττο 17 οἱ ἔννοιες *πικρὸς-γλυκὺς, κακὸς-καλὸς* εἶναι σὰ νὰ κάνουν ἐπιδέξιους διαξιφισμοὺς ἀπὸ στίχο σὲ στίχο. Περισσότερο ἀπὸ τὸ σονέττο καὶ τὶς ἄλλες στιχουργικὲς μορφές, ἐκεῖ πού ὁ ποιητὴς βρῆκε, νομίζω, τὴν πιὸ σύμμετρη ἔκφραση τῆς προσωπικότητάς του εἶναι ἡ ὀχτάβα. Στὶς ὀχτάβες του (κυρίως ἀρ. 28-68) θὰ βροῦμε τὶς λυρικότερες πραγματοποιήσεις του. Ἐνα παιγνίδι πάνω στὴ λέξη *καιρὸς* εἶναι ἡ ὀχτάβα 44, σὲ ἄλλη (48) τὸ παιγνίδι γίνεται *ἀνάμεσα* σὲ δυὸ λέξεις ἢ σὲ δυὸ ἔννοιες: *λαμπρὸν* (φωτιὰ)-*χιόνι*, *ζέστη*-*κρύο*. Σὰν δυὸ ἀντίθετα μοτίβα πού ἀπωθοῦνται καὶ πάλι συμπλέκονται, ἔπως στὴ μουσικὴ ἢ σ' ἓνα θέμα διακοσμητικὸ. Ἄλλοῦ πάλι ὁ ποιητὴς ξεφεύγει ἀπ' αὐτὴ τὴ διαλεκτικὴ καὶ βρίσκει τόνους λυρικότερους ὅταν ἐμπνέεται ἄμεσα ἀπὸ τὴ φύση (ὀχτάβα 34 καὶ ἡ θαυμάσια μπαλλάτα ἀρ. 77).

Στὸ κείμενο εἶναι φυσικὸ ὅτι ἔδωσε ἡ ἐκδότις τὴ μεγαλύτερη προσοχή, καὶ ἡ ἀποκατάσταση ἔχει γίει μὲ ἐξαιρετικὴ ἐπιτυχία. Βέβαια, ἡ ἐκδότις δὲν εἶχε ν' ἀντιμετώπιση τὸ πρόβλημα πολλῶν διαφορῶν γραφῶν, ἀφοῦ τὰ ποιήματα μᾶς ἔχουν σωθῆ σ' ἓνα μοναδικὸ χειρόγραφο (τὸ Μαρκιανὸ App. Gr. IX, 32), τὸ χφ ὅμως εἶναι φοβερὰ δυσανάγνωστο καὶ ἡ ὀρθογραφία του ἰδιότυπη. Ἡ ἐκδότις φρόντισε ἀκόμα ν' ἀποδώσει πιστὰ φωνητικὰ τὴν κυπριακὴν διάλεκτο (στὴν ὁποία, ὅπως εἶναι γνωστὸ, προφέρονται τὰ διπλὰ σύμφωνα), ὥστε εἶχε νὰ παλέψῃ μὲ πολλὰς δυσκολίες, τὶς ὁποῖες ἀντιμετώπισε ἕλες ἀπολύτως ἱκανοποιητικὰ.

Καταχωρίζω ἐδῶ μερικὰ σημειώματα στὸ περιθώριο, περισσότερο σὰ θέματα γιὰ συζήτηση, παρὰ σὰν παρατηρήσεις. Πρῶτα πρῶτα, μιὰ δυσκολία πού εἶχε ν' ἀντιμετώπιση ἡ ἐκδ. ἦταν στὸ σύμπλεγμα $\varsigma + \sigma + \sigma$ σύμφωνο (*μὲς σιόν*), ὅπου τὸ χφ σημειώνει ἓνα μόνο σ , ὅπως πραγματικὰ καὶ προφέρεται. Ἄν ἡ ἐκδότις ἔγραφε, ὅπως γράφουμε σήμερα, *μὲς σιόν*, θὰ παρέβαινε τὴ φωνητικὴ ἀρχὴ πού κράτησε σὲ ὅλη τὴν ἐκδοση. Ἐγραψε λοιπὸν *μὲ σιόν*, *μὲ σιήν* κτλ. καὶ σημείωσε τὸ πράγμα στὸν πρόλογο. Οἱ περιπτώσεις ὅμως εἶναι πολλὰς καὶ δὲν περιορίζονται μόνο στὸ σύμπλεγμα *μὲς σιόν*, *μὲς σιήν*. Π.χ. 10, 6 *ἔβλεπε σὴν καρδιὰν νὰ μὲ καρφώσης* (ὅπου νοεῖται *ἔβλεπε*) 60, 5 *ὁ ναῦτη σὶὸ νερὸν* (=ναῦτης) 86, 30 *δὲ στέκει σὴν ὄραν* (=στέκει) 105, 38 *ὁ ἥλιος μοῦ διδεῖ βραστό σὰ μάτια* (=βραστός). Ἡ ἐκδ. ἀναγκάζεται νὰ σημειώσῃ κάθε φορὰ τὴν ὑπονοούμενη γραφὴ (*ἔβλεπε*, *ναῦτης* κτλ.) στὶς ὑποσημειώσεις (ὅχι στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα). Ὅμως ἡ λύση αὐτὴ δὲν εἶναι ἰδεώδης καὶ δυσκολεῖ τὸν ἀναγνώστη, πού κινδυνεύει νὰ παρεξηγήσῃ τὸ κείμενο. Ἴσως ἓνα σημάδι κριτικὸ μέσα στὸ κείμενο (*ἔβλεπε<ς>* ἢ *ἔβλεπε<ς>* ἢ κάτι τέτοιο) θὰ ἦταν προτιμότερο.

Καὶ μερικὲς εἰδικότερες παρατηρήσεις: 40, 4 *μοῦ φαίνεται κάπως ἀσυνήθιστος* γιὰ τὸν ποιητὴ ὁ μετρικὸς διασκελισμὸς πού γίνεται μὲ τὴν ἄνω τελεία στὸ *ἀνέμους*, καὶ τὸ *οἱ* ἄδεια πού συνάπτεται μὲ τοὺς ἐπόμενους στίχους· ἀλλὰ καὶ

δὲν καταλαβαίνω πῶς μπορούμε νὰ συνδέσουμε τὸ στ' ἄδεια (;) μὲ τὰ προηγούμενα 66, 8 ἀντὶ δὲν ἔναι γρ. δὲν ἔν γιὰ ν' ἀποκατασταθῆ μετρικὰ ὁ στίχος 69, 16 καὶ 17 μὲ τὴ γραφὴ ζωντανός κι' ἀποθαμμένος (ἦ: ἦ ἀποθ) ὁ στίχος γίνεται δεκατριούλατος· ἴσως θὰ πρέπη νὰ διορθωθῆ ζώντα ἀποθαμμένος, πρβ. 70, 32 ποθαμμένος ζώντα 71, 2 καὶ 6 ἂν γράψουμε ἐδῶκεν (μαρτυρημένη ἀπὸ ἄλλοῦ γραφῆ) ἀντὶ ἔδωκεν διορθώνεται ὁ στίχος 73 Νομίζω πῶς ὁ ποιητὴς προσεχει: πολὺ στὴ μετρικὴ ἰσορροπία, ἰδίως στὶς ὀχτάβες, ὅπου κάθε θίσιχο ἔχει κι' ἓνα δλοκληρωμένο νόημα. Ἡ ἰσορροπία αὐτὴ καταστρέφεται μὲ τὴν τελεία πού βάζει ἡ ἐκδ. στὸν 3ο στίχο (τὸ χφ δὲν ἔχει σημεῖα στίξης), ἔτσι πού ὁ 4ος ν' ἀποτελῆ μιὰ ἐνότητα μὲ τοὺς στ. 5-8. Ἴσως λοιπὸν ἀντὶ καὶ γδέχονται μὲ πεθυμιὰν νὰ καινοῦσιν. | Γοιὸν τὸ κερὶν εἰς τὸ λαμπρὸν πάντα θλιμμένη | εἰς τοῦτον ἔν ἡ νύστη μου καταντημένη κτλ. θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ γράφαμε: καὶ γδέχονται μὲ πεθυμιὰν νὰ καινοῦσιν | γοιὸν τὸ κερὶν εἰς τὸ λαμπρὸν πάντα θλιμμένοι. | Εἰς τοῦτον ἔν ἡ νύστη μου καταντημένη κτλ. 75, 42-43 προτιμότερο χάσες, χάσα 90, 12 γρ. ἐκλάψα; καὶ 91, 22 ἐγράψα; 98, 7 καὶ 101, 1 προτιμότερο ζῶν 98, 20 τῆς θείας ἀντὶ θεῆς καὶ 102, 13 τὴν θέαμ μου (πρβ. 138, 21). Καὶ 104, 21 γρ. Ὡ πόσες φόρες ἀντὶ φορές, ἀφοῦ καὶ ὁ τύπος αὐτὸς εἶναι μαρτυρημένος. Στὸ 121 ἀποκατασταίνεται ὁ ἰαμβικὸς ρυθμὸς ἂν γράψουμε στ. 3 τὸ 'να 4 τ' ἄλλο καὶ 6 διαγράψουμε τὸ γιὰ.

Μεγάλῃ συμβολὴ στὴν κατανόησιν τοῦ δυσκολώτατου κειμένου ἀποτελεῖ καὶ ἡ γαλλικὴ μεταφράση (σὲ πεζὸ καὶ φιλολογικῆ, ὄχι λογοτεχνικῆ) πού ἐπιχείρησε ἡ ἐκδότις γιὰ ἕλα τὰ ποιήματα καὶ τὴν παραθέτει ἀντικριστὰ ἀπὸ τὸ κείμενο. Δὲν εἶναι μόνο ἡ ἰδιωματικὴ ὕψῃ τοῦ κειμένου μὲ τίς σπάνιες λέξεις, πού παρέχει δυσκολία, ἀλλὰ καὶ ἡ στρυφνὴ σύνταξι καὶ γενικὰ ἡ ἀρχαϊκὴ πλοκὴ τοῦ λόγου. Καὶ φυσικὰ οἱ τέτοιες συνεχεῖς δυσκολίες μόνο μὲ μιὰ ἐρμηνεῖα ἢ μετάφραση λύνονται ἱκανοποιητικὰ.

Ἡ μετάφραση εἶναι γενικὰ εὐστοχη, μόνο σὲ ὀρισμένα σημεῖα κάπως συνοπτικῆ, ἀποβίθει περισσότερο τὸ νόημα μονάχα καὶ ὄχι τὸ χυμὸ καὶ τὴ θροσιὰ τοῦ λόγου. Π.χ. 16, 4 ὅτι εἶπουν ἴσσοι τὴν ζώην ν' ἀφῆσω — que j'en pensai défaillir 104, 50 Κι' ἂν ἔν κι' ὁ πόθος γι' ἄλλην σὲ χοχλάζη | τὴν παίδαιναν ὅπου ποθεῖς νὰ ποίση | εἰς ὅσον θέλεις τόσον νὰ θελήση | κι' οὐδέναν πράμαν πιδὸν μῆσ σὲ πειράζη — Et si jamais Amour pour une autre t'enflamme, qu'elle veuille ce que tu voudras et que plus rien ne t'affecte. Πρβ. ἀκόμα 87, 11-14 91, 21-26 κ.ἄ.π. Ἄλλοῦ πάλι ἡ μετάφραση εἶναι πολὺ ἐλευθερῆ, π.χ. 90, 21-26.

Ἀκόμα: 3, 2 δὲν πιστεύω νὰ πρόκειται γιὰ ἀπόδοση (συντακτικὰ), ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν μετάφραση νὰ καταλαβαίνῃ ἡ ἐκδ. Ἡ ἔννοια εἶναι: ὁποῖος δὲν ἔχει πείρα τοῦ ἔρωτα (καὶ) δὲ γνωρίζει τὰ δολερά του πάθη κτλ. — ἡ ἀπόδοση στοὺς στ. 7-8: (αὐτὸς) τοῦτα τὰ λίγα φύλλα μὴν τανύση 75, 6 ξανασπασομένη (καρδιά) δὲ σημαίνει: de nouveau brisé· εἶναι τὸ ρήματος (ἐ)ξανασπῶ πού σημαίνει: ξεριζώνω: ξεριζωμένη καρδιά 76, 2 τῆς ἐμορφιάς τὸ βλέμμα του (ἢ τοῦ;) μεινίσκει δὲν ξέρω ἂν θὰ πῆ [lui] reste impression de beauté, ἢ μήπως καλύτερα: τὸ βλέμμα του μένει (ἐκστατικὸ) ἀπὸ τὴν ὀμορφιὰ 114, 8 μὲ τόση χάσιν ἴσως νᾶχη ἐδῶ τὴ σημασία τοῦ δύναμη (βλ. Ἑλληνικά 13 [1954] 339-345). Σημειῶνω στὸ τέλος πόσο πετυχημένα ἀπέδωσε ἡ ἐκδ. τὴν παρήχησιν Κίτιν, πιδὸν κοίτην δῶσε μου μὲ τὸ O Kiti, donne moi enfin un gîte.

Ἐνα πολυτιμότερο καὶ λεπτομερέστερο λεξιλόγιο (σ. 341-420) εἶναι ἐξαιρετικὰ εὐπρόσδεκτο γιὰ τὸν μελετητὴ. Ἡ ἐκδ. δίνει ὄχι μόνον τὴ σωστὴ ἐρμηνεία στὶς λέξεις, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐτυμολογία τους καὶ τίς ἐξετάζει συγκριτικὰ μὲ τίς λέξεις εἴτε τῆς σημερινῆς κυπριακῆς διαλέκτου εἴτε ἄλλων μεσαιωνικῶν κειμένων (Ἀσσίζες, Μαχαίρας κτλ.). Τέλος λεπτομερειακὴ βιβλιογραφία καὶ χρήσιμοι πίνακες συμπληρῶνουν τὴν ἐκδοση.

Ἀφῆσα τελευταία νὰ ἐξετάσω τὴ διεξοδικὴ ἐισαγωγή (σ. 1-77), ὅπου ἡ ἐκδότις συγκεντρώνει καὶ συζητεῖ ὅλα τὰ προβλήματα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ποιητικὴ αὐτὴ συλλογὴ. Στὴν ἀρχὴ μιλεῖ γιὰ τὸ μαρκιανὸ χειρόγραφο καὶ ἐξετάζει τίς τύχες του. Σημαντικὸ γιὰ τὴ χρονολόγησιν εἶναι ὅτι ἀνήκε στὸν Ἰταλὸ ἐλληνοιστὴ Natale Conti (1520-1582) Σημαντικότερα εἶναι τὰ συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγησιν τῶν ἴδιων τῶν ποιημάτων, ἀνάμεσα στὰ 1546 (ὅταν ἐκδόθηκε ἕνα ποίημα τοῦ Ἀρίστο πού παραφράζει ὁ ποιητὴς) καὶ στὰ 1570 (στὰ 1570/71 ἡ κατάληψη τῆς Κύπρου ἀπὸ τοὺς Τούρκους· ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ ἄλλο τεκμήριο). Ἡ ἐκδότις καταλήγει στὸ συμπέρασμα πὼς καὶ τὸ πρωτότυπο χειρόγραφο, ἀπ' ὅπου ἀντιγράφηκε τὸ μαρκιανόν, ἦταν γραμμένον μὲ ἐλληνικοὺς χαρακτῆρες καὶ ὄχι μὲ ἰταλικούς, καὶ ἐξετάζει ὕστερα τὴν προσωπικότητα τοῦ ποιητῆ καὶ τὸ περιβάλλον του. Παραδέχεται πὼς ἕνας εἶναι ὁ ποιητὴς καὶ τῶν 156 ποιημάτων τῆς συλλογῆς, κι' ἂν στὰ τελευταῖα ποιήματα (ἡ ἐκδ. σημειώνει τὰ ἀρ. 133, 140, 141, 142, 150) παρατηροῦμε μιὰ ἀδεξιότητα, λόγια στοιχεῖα πού παρεμβάλλονται, κι' ἀκόμα, στὸ περιεχόμενον, μιὰ ἠθικολογία πού δὲν ὑπάρχει στ' ἄλλα, τείνει νὰ πιστέψω πὼς ἔχουμε νὰ κάμουμε μὲ νεανικὰ ἔργα τοῦ ἴδιου ποιητῆ. Νομίζω πὼς δὲν ἔχει δίκιο. Ἡ διαφορὰ τῶν τελευταίων ποιημάτων, ὅλων, ὄχι μόνον αὐτῶν πού σημειώνει ἡ ἐκδότις (ἀπὸ τὸν ἀρ. 132 ἢ 133 ἢ τουλάχιστον ἀπὸ τὸν ἀρ. 140 ὡς τὸν ἀρ. 156) εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε θὰ ἦταν δύσκολο νὰ παραδεχτοῦμε πὼς τὰ τελευταῖα αὐτὰ εἶναι νεανικὰ ἔργα τοῦ ἴδιου ποιητῆ. Ἄν πραγματικὰ ἦταν ἔτσι, ὁ ποιητὴς (πού ἔχει στὰ ὄριά του ποιήματα τέτοια αἴσθησιν τῆς γλώσσας καὶ τοῦ στίχου) ποτὲ δὲ θὰ τὰ συμπεριελάμβανε σὲ μιὰ συλλογὴ πού θὰ κατῆρτιζε ὁ ἴδιος. Δὲν πιστεύω λοιπὸν πὼς τὰ ποιήματα αὐτὰ ὑπῆρχαν στὸ πρότυπο, ἀπ' ὅπου ἀντέγραψε ὁ ἀντιγραφὴς τοῦ χειρογράφου. Πολὺ φυσικότερο εἶναι νὰ πιστέψουμε πὼς τὰ πρόσθεσε ὁ ἴδιος ἀφροῦ τέλειωσε τὴν ἀντιγραφή τῆς κυρίως συλλογῆς ἢ ὅτι εἶχαν σιγά-σιγά προστεθῆ (ἀπὸ ἄλλο χέρι) στὸ πρότυπο.

Εἶναι ὅμως ὅλο τὸ τελευταῖο μέρος (ἀπὸ τὸν ἀρ. 132) ἢ μόνον μερικὰ πού εἶναι ξένα; Ἐγὼ τουλάχιστον δὲν μπορῶ ν' ἀποφασίσω. Ἴσως μόνον γιὰ τοὺς ἀρ. 140-156 θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πῆ κατηγορηματικὰ

πώς είναι αδύνατο ν' ἀνήκουν στὸν ποιητὴ μας. Ἀπὸ τὸν ἀρ. 135 ἡ ἐκδό-
τις συμπεραίνει πὼς ὁ ποιητὴς εἶναι ἀπὸ τὸ Κίτιον. Περισσότερα στοιχεῖα
ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν ἀρ. 137 ποὺ εἶναι ἓνα ποίημα - γρίφος, ὅπου, πολὺ σωστά,
ἡ ἐκδότις νομίζει πὼς κρύβεται τ' ὄνομα τοῦ ποιητὴ καὶ ἐνὸς φίλου του.
Μὲ τὴν πείρα ποὺ ἔχει ἀπὸ ἀνάλογα ποιήματα - γρίφους τῆς δυτικῆς
Ἀναγέννησης ἡ ἐκδ. ἀποκρυπτογραφεῖ τ' ὄνομα τοῦ φίλου, δὲν μπορεῖ
ὅμως νὰ βρῆ τ' ὄνομα τοῦ ποιητὴ. Ὁ φίλος εἶναι ὁ Σταμάτιος Δονᾶτος,
ὁ ἴδιος ποὺ τὸν ξέρουμε στὰ 1579 ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψή του στὸν Μαρτίνο
Κρούσιο. Δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε ἂν ἡ ἀποκρυπτογράφηση αὐτὴ εἶναι
σίγουρη. Ἐκεῖνο ποὺ εἶναι ὀπωσδήποτε σίγουρο εἶναι ἡ ταύτιση τοῦ
Ζαχαριᾶ καὶ τοῦ Μπουστρουῦ, ποὺ ἀναφέρονται στὸν στ. 21 τοῦ ἴδιου
ποιήματος, μὲ πρόσωπα ἱστορικά τῆς ἐποχῆς, τὸν Φλώριο Βουστρώνιο
καὶ τὸν Μάρκο Ζαχαρία. Ὁ θάνατός των τὸ 1579 ἀποτελεῖ κι' ἓνα
πρόσθετο χρονολογικὸ ὄριο γιὰ τὴ συγγραφή τῶν ποιημάτων (τουλάχισ-
στον τοῦ ἀρ. 137).

Στὴν εἰσαγωγή ἐκθέτονται ὕστερα τὰ συμπεράσματα σχετικὰ μὲ
τὴν ταύτιση τῶν ποιημάτων μὲ τὰ ἰταλικά τους πρότυπα. Εἶναι ἡ πρώτη
φορὰ ποὺ ἀντιμετωπίζεται συνολικὰ καὶ ὑπεύθυνα τὸ ζήτημα, καὶ ἀνήκει
ἀσφαλῶς στὰ πιὸ ὠραῖα ἐπιτεύγματα τῆς μελέτης τῆς δι. ἡ ἐκδότις
κατόρθωσε νὰ ταυτίσῃ πολλὰ ἀπὸ τὰ ποιήματα μὲ ποιήματα τοῦ Πε-
τράρχη ἢ τῶν μιμητῶν του: 10 μεταφράσεις ἀπὸ τὸν Πετράρχη καὶ
13 ἀπὸ ποιήματα πετραρχικῶν ποιητῶν. Πολὺ σωστά ἡ ἐκδότις θεωρεῖ
ὅτι καὶ ἄλλα πολλὰ ποιήματα τῆς συλλογῆς θὰ εἶναι μεταφράσεις· ἴσως
ὅμως τὸ τελικὸ τῆς συμπέρασμα πὼς ἡ συλλογή, στὸ μεγαλύτερο πο-
σοστό τῆς, εἶναι μετάφραση μιᾶς ἰταλικῆς ἀνθολογίας, νὰ εἶναι ὑπερ-
βολικὸ. Πολλὰ θὰ εἶναι τὰ ἐντελῶς πρωτότυπα, φυσικὰ ἐπηρεασμένα
ἀπὸ τὸ πνεῦμα τὸ πετραρχικόν. Στὸ τέλος τὸ πρᾶγμα κατανατᾶ νὰ μὴν ἔχη
καὶ τόση σημασία· ὁ ποιητὴς καὶ μεταφράζοντας εἶναι τόσο πρωτότυπος
καὶ τόσο μέσα στὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, ποὺ ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ
ἀνάμεσα στὴν πρωτότυπη καὶ τὴ μεταφραστικὴ ἐργασία νὰ μὴν εἶναι
τόσο εὐδιάκριτη—ἔπως δὲν εἶναι εὐδιάκριτη καὶ στὸν ποιητὴ τῶν
«Ἐρωτοπαίγνιων» ἢ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὰ δημοτικὰ τρα-
γούδια ποὺ συμπεριέλαβε αὐτοῦσια στὴ συλλογή του καὶ στὰ δικά του
ποὺ ἔγραψε πάνω στὸ χνάρι τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν.

Ἐνα μεγάλο μέρος τῆς εἰσαγωγῆς (σ. 38 - 63) εἶναι ἀφιερωμένο
στὴ μετρικὴ («Versification»). Ἡ ἐκδότις εἶναι ἀπόλυτα κατατοπισμένη
στὰ μετρικὰ συστήματα τῆς Ἀναγέννησης καὶ κατατάσσει σωστά τὰ διά-
φορα ποιήματα τοῦ κυπριώτη ποιητὴ, ποὺ εἶναι στιχουργὸς ἐπιδεξιό-
τατος καὶ ἐφαρμόζει στὸ ἰδίωμά του τὰ περίτεχνα στιχουργικὰ συστή-
ματα τῶν Ἰταλῶν, καμιὰ φορὰ μάλιστα καὶ προσθέτει ὁ ἴδιος παραπα-

νίσιες δυσκολίες (άρ. 111). Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σονέττο, τὴν οὐτάδα καὶ τὴν τερτσάνα (ποῦ θὰ βροῦμε παραδείγματά τους καὶ στὰ ὑστερώτερα χρόνια), ὁ ποιητὴς χρησιμοποιεῖ τὴν canzone, τὴν sestina, ballata, barzeletta, τὸ madrigale καὶ τὸ serventesse caudato¹ — καὶ φυσικὰ χρησιμοποιεῖ καὶ τὸ τετράστιχο καὶ τὴ ζευγαρωτὴ ὁμοιοκαταληξία, ἰδίως στὰ δεκαπεντασύλλαβα ποιήματα, ποῦ μερικὰ (άρ. 112, 115) μᾶς ξαφνιάζουν μὲ τὸ δημοτικὸ τους αἶσθημα. Ἡ ἐκδότις μᾶς κατατοπίζει μέσα σ' αὐτὸν τὸ λαδύρινθο καὶ ἀναλύει μὲ ἀπόλυτη γνώση κάθε στιχογραφικὴ μορφή. Παρεμπιπτόντως μάλιστα λύνει καὶ ἓνα ζήτημα, ποῦ εἶχε δημιουργήσει ἀρκετὲς παρεξηγήσεις, γιὰ τὰ λεγόμενα σονέττα τοῦ Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἀγκῶνος (γραμμένα 1436-1456)· ἡ ἐκδ. ἀποδεικνύει πὼς δὲν πρόκειται γιὰ σονέττα (ἢ ἀπροσάσματα σονέττων) παρὰ γιὰ μαντριγκάλε. Ὅσο γιὰ τὸ στίχο τους, νομίζω πὼς δὲν μπορούμε νὰ βροῦμε ἄκρη· ἴσως ὁ Κυριακὸς νὰ ἤθελε νὰ γράψῃ δεκαπεντασύλλαβο, μὴν ἔχοντας ὅμως τὸ γλωσσικὸ αἶσθημα μετροῦσε μοναχὰ δεκαπέντε συλλαβὲς (κάποτε κι' αὐτὲς στραβὰ) χωρὶς νὰ ὑπολογίζῃ οὔτε τὴ θέση τῶν τόνων οὔτε τὴν τομή.

Τέλος ἡ ἐκδότις (σ. 63-73) μιλά γιὰ τὸν τρόπο ποῦ ἀποδίδει τὸ χειρόγραφο τὴν κυπριακὴ φωνητικὴ καὶ γιὰ τὶς ἀρχὲς ποῦ ἀκολούθησε ἡ ἴδια ἐκδίδοντας τὸ κείμενο. Παραθέτει καὶ ἕξι φωτοτυπικούς πίνακες τοῦ χειρογράφου, ποῦ δείχνουν τὴν ἐντελῶς ἰδιότυπη καὶ μοναδικὴ γραφὴ καὶ μαζὶ τὶς τεράστιες δυσκολίες ποῦ παρουσιάζει καὶ μόνο ἡ ἀνάγνωση τοῦ χειρογράφου.

Καὶ γιὰ νὰ συνοψίσω· ἡ καινούργια ἐκδοσιὴ τῶν κυπριώτικων ἐρωτικῶν ποιημάτων πλουτίζει τὴ νεοελληνικὴ φιλολογικὴ ἐπιστήμη, ποῦ δὲ μᾶς δίνει συχνὰ τέτοιες ἀπὸ κάθε ἀποψη λαμπρὲς ἐκδόσεις, ἀλλὰ πλουτίζει καὶ τὴ λογοτεχνία μας, καθὼς κάνει προσιτὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ὠραιότερα καὶ ποιητικότερα δείγματα τῆς πρώιμης λογοτεχνίας τῆς ἐποχῆς τῆς Ἀναγέννησης.

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Ντίνο ν Κονόμου, Σολωμοῦ ἀνέκδοτα γράμματα στὸν Ἰωάννη Γαλβάνη. Ἀθήνα 1950. 8ο Μ. Σελ. 89 [Collection de l'Institut Français d'Athènes, 72] (ὁ τίτλος καὶ γαλλικά).

Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ ἐπαναλάβῃ κανεὶς πόση ἀνεκτίμητη σημασία ἔχουν οἱ ἐπιστολὲς ἀνθρώπων σημαντικῶν στὴν πολιτικὴ ἢ τὴν

¹ Νομίζω πὼς ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους μόνο ὁ ποιητὴς τοῦ «Ζήωνα» δοκίμασε στὰ λυρικά του κάποιες ἀπὸ τὶς περίτεχνες αὐτὲς μορφές (madrigale καὶ canzone).

πνευματική ζωή, πολύτιμες μαρτυρίες του έσωτερικού τους κόσμου, που μᾶς βοηθοῦν ὅσο τίποτ' ἄλλο νὰ κατανοήσουμε τὶς ἰδιαιτέρες πτυχές τῆς προσωπικότητάς τους. Γιὰ τοὺς λογοτέχνες καὶ τοὺς ποιητὲς ἔχουν οἱ ἐπιστολὲς κι' ἓνα παραπάνω θέλγητρο, πὼς εἶναι κομμάτια βγαλμένα ἀπὸ τὸ χέρι τους, ἂν ὄχι τὴ στιγμή τῆς πνευματικῆς δημιουργίας, ἔμως τὴ στιγμή τῆς οἰκειότερης ἐπαφῆς μὲ πρόσωπα συγγενικά ἢ φιλικά.

Ὁ κ. Ντίνος Κονόμος ἐδῶ καὶ μερικὰ χρόνια εἶχε τὴν καλὴ τύχη νὰ βρῆ ἓνα φάκελο μὲ πολλὰς ἐπιστολὰς τοῦ Σολωμοῦ πρὸς τὸν Γεώργιο Δε Ρώσση¹· καὶ προτοῦ περάσουν ἓνα δυὸ χρόνια ἔκαμε ἄλλο ἓνα θαυμασίον εὔρημα, δεκατρεῖς ἐπιστολὰς πρὸς ἄλλο φίλο του, ἐξ ἴσου ἐγκάρδιον, τὸν Ἰωάννη Γαλθάνη, αὐτὲς ποὺ ἐκδίδει, μόνος του τώρα, στὸ βιβλίον ποὺ κρίνουμε.

Οἱ ἐπιστολὲς εἶναι σημαντικότερες, μπορούμε νὰ ποῦμε πιὸ σημαντικές ἀκόμα ἀπὸ τὶς ἄλλες πρὸς τὸν Δε Ρώσση, πρῶτα πρῶτα γιατί καθὼς καλύπτουν τὰ χρόνια 1830-1838 μᾶς παρουσιάζουν τὸ Σολωμὸ στὴν Κέρκυρα, ἀπάνω στὴν κρίσιμη καμπὴ τῆς ποιητικῆς του παραγωγῆς (Κρητικός, Β' Σχεδιάσμα Ἐλευθέρων Πολιορκημένων), ἀλλὰ καὶ ἀπάνω στὴ μεγάλη δοκιμασία τῆς οἰκογενειακῆς δίκης (1833-1838· τὰ γράμματα πρὸς τὸν Δε Ρώσση ἐκάλυπταν κυρίως τὰ ζακυθινὰ χρόνια 1824-1828)· ὕστερα γιατί ὁ Ἰωάννης Γαλθάνης εἶναι ὁ ἐμπιστος φίλος ἀκριβῶς στὸ δραματικὸ αὐτὸ περιστατικὸ, δικηγόρος τοῦ Διονύσιου καὶ τοῦ Δημήτριου στὴ μεγάλη δίκη. Ὑπάρχουν οἱ ἐπιστολὲς ἔξοχα κομμάτια ποὺ δείχνουν ὡς τὸ ἐσώτατο βάθος πὼς ἀντέδρασε ἢ εὐγενικὰ ἔμως μαζὶ καὶ ἀγέρωχη ψυχὴ τοῦ ποιητῆ στὸ ἀναπάντεχο χτύπημα (βλ. π. χ. ὅλο τὸ γράμμα 9), πὼς ἀντικρίζει τὴ μητέρα του στὴν οἰκογενειακὴ αὐτὴ περιπέτεια (ὑπέροχο τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα στὸν ἀρ. 8)· ἀλλὰ καὶ γενικὰ σὲ τόσα ἄλλα ζητήματα μᾶς ἀποκαλύπτεται πάντα ἢ βαθιὰ, γεμάτη εὐγενικὰ αἰσθήματα καρδιὰ τοῦ Σολωμοῦ, ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀνώτερου ἀνθρώπου, ποὺ μόνον σεβασμὸ ἐμπνέει.

Δυστυχῶς ἀπὸ τὴν ἐκδόση τοῦ κ. Κονόμου, ὅποιος μάλιστα δὲν μπορεῖ νὰ διαβάσῃ τὸ ἰταλικὸ κείμενο καὶ περιοριστῆ μόνον στὴ μετάφραση, δὲν μπορεῖ νὰ ἐκτιμῆσῃ τὴ μεγάλη σημασία τῶν καινούργιων ἐπιστολῶν. Ὁ ἐκδότης ἐπιχείρησε μιὰ ἐργασία γιὰ τὴν ὁποία δὲν εἶχε τὰ ἐφόδια ποὺ στοιχειωδῶς ἀπαιτοῦνται. Δὲ θὰ ἐπιμείνω πολὺ σὲ γενικὲς παραλείψεις, ποὺ δὲν εἶναι ἔμως χωρὶς σημασία (θὰ ἔπρεπε ὁ ἐκδότης νὰ μᾶς πῆ ποῦ βρέθηκαν οἱ ἐπιστολὲς, βρέθηκαν μόνες τους ἢ μαζὶ μὲ ἄλλες, τίνος ἀρχείου ἀποτελοῦσαν μέρος, θὰ ἔπρεπε ἀκόμα νὰ

¹ Ἕνα μεγάλο μέρος δημοσιευμένο ἀπὸ μένα, Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση 4 (1949) 153-171.

ἔδινε μιὰ κάποια ἐξωτερικὴ περιγραφή τῆς κάθε ἐπιστολῆς, διαστάσεις, σὲ τί εἶδος χαρτί εἶναι γραμμμένη κ.ο.κ.)—δὲν ἐπιμένω, λέω, σ'αὐτὰ καὶ ἔρχομαι σὲ τρία κυρίως σημεῖα. τὸ ἰταλικὸ κείμενο, τὴ μετάφραση καὶ τὸν ὑπομνηματισμὸ τοῦ ἐκδότη.

Τὸ κείμενο ἔχει ἀποδοθῆ σχετικῶς καλὰ. Κι' ἐδῶ θάθελε κανεὶς βέβαια μιὰ περισσότερη ἀκρίβεια, νὰ δηλώνωνται π. χ. λανθασμένες γραφές τοῦ χειρογράφου ἢ διορθώσεις τοῦ ἐκδότη σ' ἓνα μικρὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, νὰ ἔμπαιναν ἐκεῖ καὶ οἱ διαγεγραμμένες μὲ τὸ χέρι τοῦ Σολωμοῦ λέξεις ἢ φράσεις κ.ο.κ.—ἀλλὰ γενικὰ τὸ κείμενο, ὡς ἐκδοση, δὲν ὑστερεῖ πολὺ. Ὑπάρχουν βέβαια κάμποσα παραναγνώσματα¹, χωρὶς τόσο μεγάλη σημασία, ἓνα δυὸ ὅμως εἶναι σημαντικὰ καὶ κάνουν τὸ κείμενο τελείως ἀκατανόητο.

Ἔτσι στὸ 11^ο γράμμα (σ. 72, 17) ὑπάρχει ἡ ἀκατανόητη φράση: *Ma fra questi [tuoi amici] v'è qualcuno il quale ride di tutto cuore di vederti affannare perchè altri non gusta un brano di Eresia*—ποῦ γίνεται στὴ μετάφραση ἀκόμα πιὸ ἀκατανόητη: Ἐνάντι μου (στους φίλους σου) εἶναι κάποιος ποῦ γελάει μ' ὅλη του τὴν καρδιά βλέποντάς σε λυπημένο. Γιὰ νὰ μὴ χαρεῖ ἄλλος ἓνα κομμάτι αἵρεσης [; ; !! ὁ μεταφραστής, προφανῶς σὲ ἀμηχανία, ἔκοψε τὴ φράση μὲ τὴν τελεία, γιὰ νὰ μείνῃ τουλάχιστο μόνο τὸ δεύτερο μέρος ἀκατανόητο!]. Ὅλ' αὐτὰ πρὸέρχονται ἀπὸ μιὰ ἀπλή παρανόηση: ὁ Σολωμὸς δὲν ἔγραψε *Eresia* ἀλλὰ *Poesia*². Γράφει δηλ.: γελῶ μὲ τὴν καρδιά μου ποῦ στενοχωριέσαι γιὰτὶ ὁ κόσμος δὲν καταλαβαίνει τὸ κομμάτι ἀπὸ ἓνα (μου) ποίημα. Θὰ πρόκειται μάλιστα ἀσφαλῶς γιὰ τὸ 25^ο ἀπόσπασμα τοῦ «Δάμπρου» («Ἡ δέηση τῆς Μαρίας καὶ τὸ δράμα τοῦ Δάμπρου»), ποῦ τότε μόλις εἶχε δημοσιευθῆ στὴν «Ἰόνιο Ἀνθολογία» (Φάκελος Α', Ἰανουάριος 1834· ἡ ἐπιστολὴ εἶναι τῆς 25 Μαρτίου τοῦ

¹ Παρέβηλα τὸ κείμενο μὲ τὰ πρωτότυπα τῶν ἐπιστολῶν, ποῦ ἀγοράστηκαν ἀπὸ τὸ Μουσεῖο Μπενάκη καὶ βρίσκονται στὴ βιβλιοθήκη ἐκεῖ. Σημειῶνω ἐδῶ μερικὰ μονάχα παραναγνώσματα (ἡ δεύτερη γραφή εἶναι ἡ σωστή): *Σελ. 14, 8 servendomi : scrivendomi* (ἀλλὰ στὴ μετάφραση σωστά : γράφοντάς μου) *14, 18 reali : venti* *24, 8 curartene : andartene* *46, 7 a me : a cui* *48, 5 Fammi : Sappimi* *48, 9 mia casa : sua casa* *48, 16 prenderlo : prevederlo* *64, 7 ἀπὸ κάτω colpa : zolfa* *70, 1 ἀπὸ κάτω Ora ne : Per me* *86, 4 Ma povero : Un povero* *86, 5 ἀπὸ κάτω preparo : presento.*

² Στὴ σ. 77 παραθέτει ὁ ἐκδότης φωτοτυπία τοῦ μέρους αὐτοῦ τῆς ἐπιστολῆς. Στὴν 6^η ἀράδα φαίνεται ἡ κακοδιαβασμένη λέξη. Τὸ κεφαλαῖο *P* ἔχει τὸ χαρακτηριστικὸ σχῆμα ποῦ τοῦ ἔδινε ὁ Σολωμὸς, καὶ ποῦ ἔπρεπε νὰ ἦταν πιά οἰκειὸ στὸν ἐκδότη (τὸ κεφαλαῖο *E* τὸ γράφει ἐντελῶς διαφορετικὰ, βλ. ἀμέσως ὕστερα : *E mi ricordo*) καὶ τὸ ο εἶναι καθαρότατο.

Ίδιου χρόνου). Και τότε εξηγείται όλο τὸ θαυμάσιο ἀπόσπασμα πὸ ἀκολουθεῖ, μὲ τὴ μνεία τοῦ Μιχαήλ Ἄγγελου, πὸ ἔμενε κι' αὐτὸ ἀκατανόητο μὲ τὴν «ἀίρεση»· ὁ Σολωμὸς θυμίζει πὼς καὶ τοῦ Μιχαήλ Ἄγγελου τὰ ἔργα, ἔταν παράτησε τὴν ἀπλή μίμηση τῆς φύσης γιὰ τὸ ὕψηλὸ ὕφος, οἱ σύγχρονοὶ του δὲν μποροῦσαν νὰ τὰ καταλάβουν (τὴν ἴδια σκέψη βρίσκουμε καὶ στὸ «Ἐγκώμιο γιὰ τὸν Φόσκολο», βλ. Ἄπαντα, τόμ. 2ος, σ. 194, 12 κέ.). Ἔχουμε δηλ. ἐδῶ μιὰ αὐτοκριτικὴ τοῦ Σολωμοῦ σὲ μιὰ κρίσιμη γιὰ τὴν ποιητικὴ του ἐξέλιξη χρονολογία (1834)—καὶ ὅλο τὸ κομμάτι πῆγαινε χαμένο μὲ μιὰ ἀπλή παρανόηση.

Στὸ ἴδιο γράμμα (σ. 74, 12) διαβάζουμε *Sede Battesimale*, καὶ στὴ μετάφραση: Σκεφτόμουν ἓνα πράγμα. Πὼς κανένας Μεγαλοπουλητῆς ἐμπλαστρῶν δὲν καθόρισε κάποιαν ἄλλην ἐποχὴ διαφορετικὴ ἀπὸ κείνη πὸ φέρνει ἡ Βαπτιστικὴ ἔδρα τοῦ Πριγκιπάκου, ἀξιωμαθόνηυτη γιὰ κάποιον περιστατικὸ τοῦ τόπου μας. Πὼς δὲν τὴν καθόρισε μελετώντας στὰ Ἀρχιεπισκοπικὰ κλπ. κλπ. ...καὶ δὲν τὴ δώρισε στοὺς ἀντίπαλους γιὰ ναῦσουν ποιὸς ὀρκίζεται πὼς θυμᾶται ὅτι ὁ Πρίγκιπας γεννήθηκε κείνη τὴν ἡμέρα [; ; !!]. Ἐνα γράμμα (ἓνα ψηφίον) ἔκαμε κι' ἐδῶ τὸ θαῦμα του: ὄχι *Sede*, παρὰ *Fede Battesimale*, πὸ θὰ πῆ πιστοποιητικὸ βαπτίσεως, χαρτὶ βαπτιστικὸ. Ὅλη ἡ δίκη περιστρέφεται γύρω σ' αὐτὸ τὸ βαπτιστικὸ: ὁ Ἰωάννης (πὸ ὁ Σολωμὸς πάντα περιφρονητικὰ τὸν ὀνομάζει *principino*: πριγκιπάκιος) θέλει ν' ἀποδείξει πὼς τὸ βαπτιστικὸ αὐτὸ, ἢ μᾶλλον ἡ χρονολογία του, εἶναι πλαστή, καὶ πὼς συνεπὼς δὲ γεννήθηκε τὸ Δεκέμβρη (ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ πιστοποιητικὸ), ἀλλὰ τὸν Αὐγούστο. Αὐτὴ ἦταν ὅλη ἡ οὐσία: ἂν εἶχε γεννηθῆ πραγματικὰ τὸν Αὐγούστο, θ' ἀναγνωριζόταν «μεταθανάτιος νόμιμος» γιὸς τοῦ κόντε Σολωμοῦ, θ' ἀκυρωνόταν ἡ διαθήκη ἐκείνου καὶ θὰ κληρονομοῦσε αὐτὸς πιά. Ὁ Σολωμὸς ἐδῶ κοροϊδεύει: Ἐέρεις μιὰ ἰδέα πὸ μὸς πέρασε; Μήπως κανένας μεγαλέμπορος τσιρότων [εἰρωνεύεται κανένα συγκεκριμένο πρόσωπο;] σκαλίζοντας σι' ἀρχεῖα πιστοποίησε [*abbia fissata*, πὸ θὰ πῆ καὶ κόλλησε, καλαμπούρι γιὰ τὰ τσιρότα] καμιὰ χρονολογία, διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ χρονολογία τοῦ βαπτιστικοῦ, πὸ νὰ εἶναι ἀξέχαστη γιὰτὶ ἔγινε τότε κάποιον σημαντικό περιστατικὸ στὸν τόπο μας· θὰ χάρισε λοιπὸν αὐτὴ τὴν ἀνακάλυψη στοὺς ἀντιδίκους μας γιὰ νὰ βροῦν κάποιον νὰ ὀρκιστῆ πὼς ὁ πρίγκιπας γεννήθηκε ἐκείνη τὴν ἡμέρα (ἐκείνη ἀκριθῶς πὸ ἔγινε τὸ σημαντικό περιστατικὸ καὶ ὄχι ἐκείνη πὸ σημειῶνει τὸ βαπτιστικὸ). Εἰρωνεύεται δηλ. τοὺς μάρτυρες πὸ ἔφερνε ὁ Ἰωάννης καὶ πὸ ἔλεγαν περίπου τέτοια πράγματα (εἶδα τὴν ταμπακέραινα [τὴ μητέρα τοῦ Σολωμοῦ] στὸ τάδε σπῆτι, κι' ἦταν ἐτοιμόγεννη, κι' ἦταν Αὐγούστος, γιὰτὶ στὸ τρα-

πέζι είχαμε πλεζονιές [καρπούζια]!)¹. Όλο αυτό το χιοῦμορ, χαρακτηριστικό για τὴ διάθεση τοῦ ποιητῆ, τὸ κατάστρεψε ἢ ἀκατανόητη «βαφτιστική ἔδρα» [!] (sede). Καὶ φυσικά τὸ κείμενο προσφέρεται ἔτσι κακοχώνευτο στὸν ἀναγνώστη, χωρὶς κανέναν ὑπομνηματισμὸ ἢ προσπάθεια ἐρμηνείας—ἢ ἔστω καὶ μιὰ τίμια ἐξομολόγηση πὼς τὸ κείμενο εἶναι δυσνόητο.

Ἐκεῖ ὅμως πού γίνονται οἱ περισσότερες παρερμηνεῖες εἶναι στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση. Πολλὲς ὀφείλονται σὲ κακὴ ἀνάγνωση τοῦ ἰταλικοῦ κειμένου, οἱ περισσότερες εἶναι φανερὲς παρερμηνεῖες ἢ ἀστοχίες στὴν ἀπόδοση. Πολλὲς φορὲς ἀστοχίες στὸν ἀκριβῆ χρόνον τοῦ ῥήματος ἢ στὴν ἀπόλυτη κυριολεξία κάνουν τὸ κείμενο δυσκολονόητο ἢ τοῦ ἀφαιροῦν τὸ ἰδιαίτερον χρῶμα πού ἔχει στὸ πρωτότυπο. Καί, σχεδὸν πάντα, τί πανάθλια ἑλληνικά! Ὁ μεταφραστὴς δὲ φρόντισε τὸ παραμικρὸ ν' ἀποδώσει τυπικὲς ἰταλικὲς ἐκφράσεις μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἑλληνικὲς, παρὰ μεταφράζει «κατὰ λέξιν», μὲ ἀποτέλεσμα τὰ ἑλληνικά νὰ βγαίνουν ἀκατανόητα καὶ πολλὲς φορὲς κωμικά.

Π.χ. 17, 24 ἐγὼ θὰ κάμω τέτοιο πρᾶμα πού λίγο θὰ ἴναι εὐχαριστημένοι 25, 14 θὰ κάνουμε τὸ καλύτερο (γρ. θὰ κάνουμε ὅ,τι μπορούμε) 47, 30 οὐ θὰ μπορούσες νὰ ἐλπίσεις νὰ γένεις τεχνίτης, ὅσο εἶναι δυνατό μιᾶς λογικῆς εὐτυχίας. Σὲ μιὰν ἀντίθετη περίπτωσι, σοῦ ὁμολογῶ πὼς δὲν εἶναι πρᾶμα σκοτεινὸ πού δὲ θὰ ἴδω μέσα στὸ πηγᾶδι, μέσα στὸ ὅποιο θάθελες νὰ πέσεις 49, 29 Ἐγὼ, γιὰ νὰ σοῦ μιλήσω, τὸ σπῆτι αὐτὸ δὲν μπορῶ νὰ τὸ ὑποφέρω (a dirtela = νὰ σοῦ πῶ τὴν ἀλήθεια, ἔδω πού τὰ λέμε) 51, 31 Πιστεύεις πὼς μπορεῖ αὐτό; (Credi che ciò si possa? Πιστεύεις πὼς γίνεται; πὼς μπορεῖ νὰ τὸ κάμη;) 53, 16 Ἔτσι, στὴν τύχη τὸ δίπλωμα, στὴν τύχη θὰ χρησίμευς νὰ τὸν κάμη νὰ φαίνεται στοὺς πῖο δύστροπους, νὰ πιστέψουν καὶ δὲν θὰ εἶχε νὰ ἐκτεθεῖ μὲ τὴν Κυβέρνηση (εἶναι ἑλληνικά αὐτά;) 59, 14 Μὰ πὼς ἔπειτα ζὲν ἔκανες κι' ἐσὺ ἔτσι, ὥστε τὰ πράγματα νὰ προχωρήσουν ἐν τάξει; (Come mai tu per altro, Μὰ κι' ἐσὺ πάλι πὼς δὲν κανόνισες ὥστε κτλ.) 71, 20 Τρέμετε μήπως ὦ παλιοθεῖλοι πού εἰστε; (Μήπως καὶ τρέμετε, παλιοφοβητσιάρηδες μου;) 71, 25 Γιατί ἔδω δὲν εἶν' ἄλλο ἀπὸ νὰ γελάει κανεὶς 73, 13 Λοιπὸν τὴν ἔκαμες ἔ; (Dunque l'hai fatta eh? Λοιπὸν μᾶς τὰ κατάφερες;) 85, 25 Λόγια, τὰ ὅποια ἐγὼ ξέρω καλὰ πὼς ἐσὺ εἶσαι τέτοιος πού νὰ μὴ μπορεῖς νὰ τὰ ὑποφέρεις 87, 22 θάναι πολὺ μακριὰ ἀπὸ νὰ σὲ ἀνακουφίσουν (saranno lontani dall'allevertiarti: δύσκολα θὰ μπορέσουν νὰ σὲ ἀνακουφίσουν!) κ.ἄ.π.

Ἐξω ὅμως ἀπὸ αὐτὰ τὰ κάκιστα ἑλληνικά, πού κατανοοῦν τόσες φορὲς ἀκατανόητα, πάμπολλες εἶναι καὶ οἱ παρεξηγήσεις καὶ οἱ πα-

¹ Κ. Καιροφύλα, Ὁ ἄγνωστος Σολωμός, Ἄθ. 1927, σ. 94. Τὸ δικαστήριο (σωστά) δὲν ἔλαβε καθόλου ὑπόψη του τὶς μαρτυρίες αὐτές. Μόνον ἔ κ. Καιροφύλας θιάλεξε ἀπ' ὅλας καὶ τύπισε μόνον ὅσες ἦταν ἐναντίον τοῦ Διονυσίου καὶ τοῦ Δημήτριου!

ρερμηνείες. Μερικές, όπως είπαμε, δρύνονται σε παρανόηση στο κείμενο, οι περισσότερες όμως όχι.

Π.χ. 17, 6 δλοι όμως σπαίνουν με τον τρόπο τους (λάθος του κειμένου: tacciano αντί facciano: ως κάνη ο καθένας όπως μπορεί) 25, 8 Γράψε μου δ,τι σκέφτεσαι, ακριβώς! Να φροντίσεις και θα τα διορθώσουμε όλα... (Πρώτα πρώτα το κείμενο έχει quando, όχι quanto, επομένως όχι: δ,τι σκέφτεσαι παρά τότε σκέφτεσαι. Το να φροντίσης προέρχεται από λάθος στο ιταλικό κείμενο: chi curartene, αλλά andartene, δηλ. Γράψε μου τότε λογαριάζεις ακριβώς να φύγη και θα τα κανονίσουμε όλα... 'Η άπορία του μεταφραστή τον έκαμε να κόψη κι' εδω τη φράση στα δύο!) 33, 2 Στάσου να δούμε (sta a vedere, όχι σιάσου, αλλά στέκει, δηλ. μένει, υπολείπεται να δούμε) 33, 9 πώς θα την κάνουμε (! Come la faremo? τί θα κάνουμε;) 43, 25 *Έγραφα, ω αδελφέ μου (Λάθος κειμένου) όχι: o mio fratello, αλλά a m. f. *Απλούστατα: *Έγραφα στον αδερφό μου) 45, 28 argomento δέν έχει εδω τη σημασία επιχείρημα, όπως μεταφράζεται, αλλά αντικείμενο, πράγμα (θέλουν να κάνουν οικονομία, e per esercitarla non potevano trovare argomento più misero delle scuole, το χειρότερο πράμα (αντικείμενο) για να εφαρμόσουν τις οικονομίες αυτές ήταν δίχως άλλο τα σχολεία) 49, 12 *Αν φοβάσαι μη συμβεί τίποτα για τα γράμματά σου, περιστατικό που δέν είναι στα χέρια των ανθρώπων να τ' αποφύγουν, αν το περιστατικό αυτό δέν συμβεί πριν να ιδωθούμε, θα σου δώσω τα γράμματά σου. — Τί θα πούν δλ' αυτά; *Ο Σολωμός (πολύ ώραία δλη ή περικοπή) προτρέπει το φίλο του να του ανοίξη την καρδιά του: Πές μου τις σκέψεις σου. τα αισθήματά σου. Και αν φοβάσαι για τα γράμματά σου από κανένα δυστύχημα (accidente), δυστύχημα που δέν είναι στα χέρια των ανθρώπων να τ' αποφύγουν [δηλ. αν φοβάσαι μήπως πεθάνω]—άρκει: το δυστύχημα αυτό να μην έρθη προτού ιδωθούμε—θα σου δώσω πίσω τα γράμματά σου 51, 32 αν είναι καλύτερα να γυρίσεις πίσω και νάχεις τις παλιές όνησες (tornare ad avere είναι ιταλισμός, όχι να γυρίσης πίσω και νάχεις, αλλά να έχης και πάλι) 53, 31 θυμούνται την εγνωμοσύνη τους και την εξωτερικεύουν (όχι: θυμίζουν, αναφέρουν την εγνωμοσύνη τους estemporaneamente, αθόρμητα) 59-61 Γιατί έκείνες, οι δικαιολογίες σου είναι αληθινές από μοναχές τους, μά είναι ελόγελα επιπόλαιες εφαρμοζόμενες στο πραγματικό υποκείμενο, όταν εξετάζεται απ' όλα τα γεγονότα [; ; !]. Γρ.: γιατί τα επιχειρήματά σου αυτά είναι μόνα τους (καθ' εαυτά) αληθινά, είναι όμως έντελως επιπόλαια αν τα εφαρμοζεις στο ειδικό θέμα (al vero soggetto, στο ίδιο το πράγμα), εξετάζοντάς το με όλα τα δεδομένα 61, 13 Στον κατώτερο κόσμο... λέει «Με μιιά δίκη μεγάλη σημασίας». Γιατί λέει. Mé...; Esce fuori con un lite: Στον κοσμάκη... αρχινά να μιλά για μιιά δίκη 61, 23 Τώρα έκείνος κάνει πώς είναι πρίγκιπας. Σημαντική παρεξήγηση. Ora poi faccia Egli che è Principe. *Ας κάμη καλά (ως τα κανονίση) έκείνος, που είναι Πρ. 63, 2 πώς θα την αφήσουν να σκεφτεί για τα παπούτσια και για το ψωμί. Δείγμα της λίγης προσοχής που έδωσε ο μεταφραστής. Το κείμενο (σωστά) έχει la lascieranno penare per le scarpe e per il pane, δηλ. θα την αφήσουν να βασανίζεται για τα παπούτσια και για το ψωμί. *Ο μεταφραστής διάβασε αντί penare, pensare! 65, 10 ο βαθύς έγωισμός του υπήρξε πώς δέν έχει στον κόσμο μιιά μόνη ψυχή που να τότε σκέπτεται.—*Όχι! *Ο βαθύς έγωισμός του είναι ή αίτία που δέν έχει στον κόσμο ούτε μιιά ψυχή να τον συλλογίζεται 69, 18 Στο τέλος διαμαρτύρομαι πώς δέν έχω προστάτες και πώς δέν θέλω καθόλου. *Αστοχη απόδοση που μπορεί

νά οδηγήση σέ παρεξήγηση σ' ένα καιρίο σημείο τῆς σημαντικότητας αὐτῆς ἐπιστολῆς, πῶς δηλ. ὁ Σολωμός παραπονιέται πού δέν ἔχει προστάτες, ἐνῶ συμβαίνει ἐντελῶς τὸ ἀντίθετο: Γιατί κατὰ τὰ ἄλλα τὸ λέω καθαρά (τὸ διακηρύττω, protesto) πῶς δέν ἔχω προστάτες κι' οὔτε καὶ τοὺς θέλω καθόλου 59, 27 πρέπει νὰ σκεφτοῦμε καλά. *Ὅχι: bisogna pensarci bene (ἐνν. coloro che κτλ.): πρέπει (ἐκαίνοι) νὰ τὸ σκεφτοῦν (νὰ τὸ συλλογιστοῦν) καλά! 75, 31 δέν ἔκαμε τίποτα οὔτε στὴ φόρμα πού εἶπα, οὔτε σὲ καμιά ἄλλη φόρμα αὐτοῦ τοῦ κόσμου [!]: nè nella Forma che disse nè in verun'altra Forma di questo mondo (τὸ Forma ὑπογραμμισμένο ἀπὸ τὸ Σολωμό): οὔτε μὲ τὸν τρόπο (διὰ τὴν μορφήν) πού εἶπα, οὔτε καὶ μὲ κανέναν ἄλλο τρόπο τοῦ κόσμου 81, 28 'Ἴδου λοιπὸν ἡ ψυχὴ μου. —*Ὅχι, ὄχι! il mio animo: Νά λοιπὸν ποιά εἶναι ἡ γνώμη μου, νὰ λοιπὸν τί σκέφτομαι!!

Σημειῶνω ἐδῶ ξεχωριστὰ μερικὲς παρεξηγήσεις ἀκόμα πρὸ σημαντικές: 17, 9 'Ὁ κ. Σπύρος... παρὰ λίγο νὰ φάει ξύλο ὅπως λέει ἕνας κάποιος Μπίλ. Καὶ ἡ σημείωση: «Μπίλ. "Ἄγνωστο πρόσωπο» [!]. Δέν πρόκειται ὁμοίως γιὰ κανένα πρόσωπο, οὔτε γνωστὸ οὔτε ἄγνωστο: bill (μὲ μικρὸ τὸ γράφει ὁ Σολωμός καὶ τὸ ὑπογραμμίζει) εἶναι ἀγγλικὴ λέξη καὶ σημαίνει: ὑπόμνημα, ἔκθεση (ἀκόμα καὶ λογαριασμός κ.ἄ.). «Σύμφωνα (λοιπὸν) μὲ κάποια σχετικὴ ἔκθεση» (ὁ Σολωμός μεταχειρίζεται τὴν ἀγγλικὴν λέξη πού θὰ τὴ χρησιμοποιοῦσαν πολὺ οἱ *Ἀγγλοὶ διοικητικοὶ ὑπάλληλοι).

Στὸ 6ο γράμμα, στὸ τέλος, ὁ Σολωμός δίνει: στὸν Γαλέανη μερικὰ νέα τῆς Κέρκυρας: *Ἐφτάσε ἐδῶ ὁ Δρ Σπυρίδων Καρβελάς. 'Ὁ 'Ανδρέας Μουστοξύδης μου ἔλεγε πρὶν ἀπὸ ἕνα μῆνα πῶς κατασχέθηκε [ὄχι βρέθηκε] ἕνα γράμμα τοῦ Sigr Dr Spiridione [τὸ Sigr Dr ὀλοφάνερα εἰρωνικῶς] nella quale lacerava la fama del morto suo benefattore al quale fece la sezione anatomica. Finchè visse era lo scopo delle sue adulazioni. Δηλ.: στὸ ὁποῖο (γράμμα) κατακρεουργοῦσε τὴ φήμη τοῦ πεθαμένου εὐεργέτη του, πού τοῦ ἔκανε ὀλόκληρη ἀνατομικὴ ἐπέμβαση. *Ὅσο ζοῦσε ἦταν ὁ στόχος τῶν κολακειῶν του. Στὴ μετάφραση ὄχι μόνο πάει χαμένη ὅλη αὐτὴ ἡ λεπτὴ εἰρωνεία, ἀλλὰ καὶ προσθέτονται παρανοήσεις πού κάνουν τελείως ἀκατανόητη τὴ φράση. 'Ἴδου πῶς τὴ δίνει ὁ μεταφραστὴς: (ἕνα γράμμα) πού κουρέλιαζε [ἀλλὰ τὸ lacerava=ἔσχιζε, ἐσπάραιτε, κατακρεουργοῦσε, ἔχει βέβαια σχέση μὲ τὴ sezione anatomica] τὴ φήμη τοῦ νεκροῦ εὐεργέτη του πού τοῦ ἔκαμε τὴ νεκροψία [!]. *Ὅσο ζοῦσε, ἦταν ὁ σκοπὸς [lo scopo!] πού τὸν κολάκευε [!].

Στὸ τόσο σημαντικὸ 8ο γράμμα μιὰ φράση μεταφράζεται στραβά, κι' ἔτσι παρουσιάζεται ὁ Σολωμός νὰ μιλεῖ ἀταίριαστα γιὰ τὴ μητέρα του—πράμα πού δὲ συμβαίνει στὴν πραγματικότητα. 'Ἴδου ἡ φράση (62, 14): se essi sono tali quali sono, che colpa ha una povera

Donna, che è nosta madre? Δηλ. "Αν αὐτοὶ [δηλ. ὁ Μανόλης Λεονταράκης καὶ ἡ οἰκογένειά του] εἶναι τέτοιοι ποῦ εἶναι, τί φταίει μιὰ δυστυχημένη γυναίκα, ἡ μητέρα μας; Στὴ μετάφραση ἄλλως (63,35) ἡ φράση γίνεται: ἂν εἶναι τέτοια ποῦ εἶναι, τί φταίει μιὰ φτωχὴ γυναίκα, ποῦ εἶναι ἡ μητέρα μας; Τὸ «τέτοια ποῦ εἶναι» ἀναφέρεται ἔτσι: στὴ μητέρα καὶ ὁ Σολωμὸς παρουσιάζεται νὰ μιλά με ἀταίριαστη περιφρόνηση γι' αὐτήν.

Στὸ ἴδιο γράμμα ἓνα σημεῖο δείχνει πόσο σημαντικές εἶναι μερικὲς μικρὲς λεπτομέρειες. Γράφει ὁ Σολωμὸς (64, 13): *se tu non credi bene avvertire gli amici per* (ἂν δὲν τὸ νομίζεις σωστὸ νὰ εἰδοποιήσης τοὺς φίλους γιὰ...) καὶ ἀρχίζει νὰ γράφῃ τ' ὄνομα τοῦ ἀδερφοῦ του Ἰωάννη· μόλις ἄλλως ἔγραψε τὴν πρώτη συλλαβὴ *Gio* τὴν ἔσθῃσε καὶ ἔγραψε *il Principe* (ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσε εἰρωνικά). Καὶ προσθέτει σὲ παρένθεση: *che libertà mi pigliano! chiamarlo per nome!* δηλ. τί πῆγα νὰ πάθω (κατὰ λέξη: ποιά ἐλευθερία πῆγα νὰ δώσω στὸν ἑαυτὸ μου), νὰ τὸν πῶ με τ' ὄνομά του! Οὔτε στὴν ἔκδοση τοῦ Ἰταλικοῦ κειμένου οὔτε στὴ μετάφραση ἀναφέρεται ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ *il Principe* ὑπάρχει τὸ διαγεγραμμένο *Gio*. Ἐπὶ τὸν δὲν ἔχει κανένα νόημα ἡ παρένθεση.

Ἐπὶ αὐτά, ποῦ εἶναι μόνο ἓνα μικρὸ μέρος ἀπὸ τὴν ἀστοχίαν καὶ τὴν παρερμηνείαν, κάνουν φανερὸ πόσο ἀποτυχημένη εἶναι ἡ μετάφραση καὶ πόσο παραπλανᾷ τὸν ἀνύποπτο ἀναγνώστη. Δὲν πρόκειται γιὰ τυχαῖες παρερμηνείες σ' ἓνα δυὸ σημεία· δηλ. ἡ μετάφραση, στὸ σύνολό της, εἶναι ἀποτυχημένη καὶ παραπλανητική. Σπάνια μετάφραση ἑνὸς σύντομου σχετικῶς κειμένου ἔχει συγκεντρωμένα τόσα λάθη καὶ τόσες ἀτέλειες⁵.

Ἐπομένως νομίζω πὼς τὸ βασικτότερο μειονέκτημα τοῦ βιβλίου, περισσότερο καὶ ἀπὸ τὴν ἀποτυχημένη αὐτὴ μετάφραση, εἶναι ποῦ λείπει καὶ ὁ πιὸ στοιχειώδης ὑπομνηματισμὸς, ἔτσι ποῦ ὁ ἀναγνώστης μένει τελείως ἀκατατόπιστος, ἢ ποῦ, ὅταν ὑπάρχη, εἶναι ἄστοχος καὶ ἀταίριαστος· καὶ γενικὰ τὸ πνεῦμα τῶν σχολίων καὶ τῆς εἰσαγωγῆς, ποῦ

⁵ Ὁ ἐκδότης εὐχαριστεῖ στὴν εἰσαγωγή του τὴν κυρία Μαριέττα Γιαννοπούλου (Ἐπτανήσια) «γιὰ τὴ σημαντικὴ συμβολὴ της ποῦ ἀναφέρεται στὴν ἔρευνα τῶν Ἰταλικῶν χειρογράφων» [ποιά ἔρευνα; καὶ ποιά εἶναι τὰ Ἰταλικά χειρόγραφα; ὅλες οἱ ἐπιστολὲς εἶναι γραμμένες Ἰταλικά], καθὼς ἐπίσης καὶ τὸν καθηγητὴ κ. Γεώργιο Ζῶρα καὶ τὸν κ. Μαρῖνο Σιγούρο γιὰ τὴ «συναφῆ [i] συμβολὴ τους». Οἱ ἐκφράσεις εἶναι ἀσφαεῖς καὶ δὲν καθορίζουν σὲ τί ἀκριβῶς βοήθησαν οἱ συνεργάτες τὸν ἐκδότη. Δυσκολεύομαι νὰ πιστέψω πὼς ἔμπειροι λόγιοι καὶ Ἰταλομαθεῖς ὅπως οἱ παραπάνω εὐθύνονται γιὰ τόσο χονδροειδῆ λάθη.

συνεχίζουν παλιότερες προκαταλήψεις και συσσωρεύουν καινούργιες πλάνες και παρεξηγήσεις.

Μιά έκδοση ἐπιστολῶν δὲν εἶναι εὐκολο πρᾶγμα. Ἐκεῖνος ποῦ τίς ἔγραψε ἀναφέρεται τίς περισσότερες φορές σὲ γεγονότα ποῦ τὰ ξέρει ὁ ἀποδέκτης του, μὰ ποῦ δὲν τὰ ξέρουμε ἑμεῖς ἢ πρέπει, μὲ κάποια ἔρευνα, νὰ τὰ ἐξακριβώσουμε. Σὲ καμιὰ ἀπ' αὐτὲς τίς περιπτώσεις δὲ φρόντισε ὁ ἐκδότης νὰ ἐξακριβώσῃ τίποτα σχετικόν, καὶ ὁ μόνος του ὑπομνηματισμὸς περιορίζεται νὰ μᾶς πληροφορήσῃ ποιὸς ἦταν ὁ Φρ. Ἄνταμ ἢ ὁ Βαλέριος Στάης ἢ ὁ Διονύσιος Βοῦλτσος—πράγματα ποῦ εὐκολὰ βέβαια ἐξακριβώνονται ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ ἢ τὸ Λεξικὸν Ζακύνθου τοῦ Α. Χ. Ζώη. Γιὰ τὴν ἐξακριβώσῃ π.χ. γενεαλογικῶν λεπτομερειῶν δὲ χρησιμοποιοῦντο οὔτε καν ἐφόδια τόσο προσιτὰ ὅπως τὸ βιβλίον τοῦ Rangabé. Γιὰ τὸν Paolo Costa (σ. 40) παρατίθεται ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ κ. Μαρίνου Σιγούρου πρὸς τὸν ἐκδότην, ἐνῶ ὁ ἴδιος, μὲ λίγο κόπο, θὰ μπορούσε νὰ συγκεντρώσῃ τίς πληροφορίες αὐτὲς. Ἄλλὰ ἐνῶ στίς ἐπιστολὰς τοῦ Σολωμοῦ (τὴν ὑπομνηματιζόμενῃ καὶ τὴν προηγούμενῃ) ἀναφέρεται τὸ ζήτημα τῆς ἐγγυήσεως γιὰ τίς συνδρομὰς, ποῦ εἶχε καταβάλλει ὁ Σολωμὸς, κι' ἐνῶ ὁ κ. Σιγούρος ἀναφέρει τὴ λεπτομέρεια αὐτὴ στὸ σημειώματό του, καμιὰ συσχέτιση τοῦ πράγματος δὲ γίνεται ἀπὸ τὸν ἐκδότην. Τὸ ἴδιο καὶ στίς σημειώσεις τοῦ 5ου γράμματος σχετικὰ μὲ τὸν Πλάτωνα Πετρίδη (σ. 34) ἀναφέρεται ὅτι «ἐργάστηκε μὲ ζῆλο σὰν [!] ἀνώτερος ὑπάλληλος», δὲν ἀναφέρεται ὅμως τὸ πιδόσημαντικόν, πὼς ἦταν διευθυντὴς τοῦ Κρατικοῦ Τυπογραφείου καὶ γι' αὐτὸ παρατείνει τὴν προθεσμία γιὰ τὴν πληρωμὴ τῆς ἐγγυήσεως. Ἄς ἀφήσουμε πὼς γιὰ τὸ ἴδιο αὐτὸ ζήτημα γίνεται λόγος στίς ἐπιστολὰς τοῦ Διονύσιου πρὸς τὸν Δημήτριον τίς δημοσιευμέναι ἀπὸ τὸν Δε Βιάζη, μὲ τίς ὁποῖαις ἔπρεπε νὰ γίνῃ συσχέτιση.

Ὁ Σπύρος τοῦ δευτέρου γράμματος εἶναι ἑτεροθαλὴς ἀδερφὸς τοῦ Σολωμοῦ ἔπρεπε νὰ τὸ ἐξακριβώσῃ ὁ ἐκδότης καὶ νὰ τὸ πῆ σὶν ἀναγνώστη, ὅχι νὰ ρωτᾷ ἀπορημένος «τί ἐνδοικογενειακὰ ἔχει ὁ ποιητὴς τὸ 1830». Καὶ οἱ πληροφορίες ποῦ δίνει στὸ 4ο γράμμα γιὰ τὸν Μουτσᾶ (τὸν πατέρα τῆς Ἑλισάβετ Μουτσᾶ-Μαρτινέγκου) εἶναι ὁλότελα περιττῆς, γιατί ὁ Σολωμὸς δὲν ἀναφέρει τὸν Μουτσᾶ, ἀλλὰ τὸ φίλον του τὸν Μάτσα (τὸ δεύτερον ψηφίον εἶναι α καὶ ὅχι υ, κι' ἂν δὲ φαίνεται σ' αὐτὸ τὸ γράμμα, φαίνεται ὀλοκάθαρα στ' ἄλλα, καὶ κυρίως στὸ 6ο· ἄλλωστε ἢ μεταγραφὴ στὰ ἰταλικά τοῦ Μουτσᾶ θὰ ἦταν Muzzan [πρὸς Cladan, Phocan, κτλ.] καὶ ὅχι Muzza).

Στὸ 7ο γράμμα (44, 9-17) ὁ Σολωμὸς παραθέτει ἀπόσπασμα γράμματος τοῦ ἀδερφοῦ του Δημήτρη πρὸς αὐτόν. Ὁ ἐκδότης δὲ φαίνεται νὰ τὸ κατάλαβε· πάντως δὲ σημειώνει τίποτα. Ἐπειτα, κι' αὐτὸ καὶ τὸ

επόμενο (8ο) είναι σημαντικότερα, γιατί μᾶς δείχνουν τις ἀρχές, τις ρίζες τῆς μεγάλης δίκης· ὁ Ἰωάννης βρίσκεται ἀκόμα στὴν Κέρκυρα (γυρνώντας ἀπὸ τὴν Ἰταλία) κι' ἔχει ἀρχίσει τις μηχανογραφίες του, μιᾶ ἐμπιστευτικά γιὰ «δίκη σημαντική»—πράματα ποὺ γίνονται γνωστά γιὰ πρώτη φορὰ καὶ μᾶς δείχνουν ἔτι ὁ Ἰωάννης εἶχε καλὰ προμελετήσει τί θὰ κάμῃ. Γιὰ ἕλ' αὐτὰ δὲ γίνεται στίς σημειώσεις τοῦ ἐκδότη οὔτε ἡ παραμικρὸ-ερη νύξη!

Καὶ τὸ 9ο γράμμα εἶναι θαυμάσιο καὶ δείχνει πῶς δέχτηκε ὁ Σολωμὸς τὴν ἀρχὴ τῆς δίκης. Ἀλλὰ ὁ ἐκδότης (ποὺ ἐπικρίνει τὸ Σολωμὸ δταν μιᾶ γιὰ τις οἰκονομικὲς του ὑποθέσεις—βλ. παρακάτω) δὲ βρίσκει ἐδῶ νὰ πῆ οὔτε ἓνα λόγος, ὅπως δὲ βρίσκει νὰ πῆ καὶ τίποτα γιὰ τὸ 12ο γράμμα ποὺ εἶναι ὀλοφάνερο πῶς ἀναφέρεται στὸ τέλος τῆς δίκης. Ὅσο τέλος γιὰ τὸ 13ο, μὲ τις συμβουλὲς πρὸς τὸν Γαλθάνη νὰ μὴν παντρευτῆ, δὲν ἦταν δὰ καὶ τόσο δύσκολο ἀπὸ ἐσωτερικὰ τεκμήρια νὰ τὸ χρονολογήσῃ. Εἶναι ἀσφαλῶς προγενέστερο ἀπὸ τὸ 11ο (τῆς 25 Μαρτ. 1834), ἀφοῦ αὐτὸ μνημονεύει τὸν πρόσφατο γάμο τοῦ Γαλθάνη, καὶ σύγχρονο περίπου μὲ τὸ 7ο (26 Ὀκτ. 1833) καὶ τὸ 8ο (23 Νοε. 1833)—πρὸς καὶ τὴ λεπτομέρεια τῆς συνδρομῆς τοῦ Γαλθάνη γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Costa. Ἴσως μάλιστα τὸ ἐκτεταμένο γράμμα ποὺ ἀναφέρεται στὸ 1ο ὑστερόγραφο τοῦ 13ου πῶς τοῦ ἔγραψε πρὶν ἀπὸ λίγες μέρες, νὰ εἶναι τοῦτο τὸ 7ο.

Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνον ἐλλιπής, ἐλλιπέστατος ὁ ὑπομνηματισμός· εἶναι, εἶπαμε, καὶ ἀταίριαστος—καὶ ἀπαράδεκτος. Ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα ἄλλων λογίων (κυρίως τοῦ Κ. Καιροφύλα καὶ τοῦ Φ. Μιχαλόπουλου), ποὺ τόσο ἔχουν κατακριθῆ, θέλει νὰ μᾶς παρουσιάσῃ τὸν «πραγματικὸ» ἢ τὸν «ἀληθινὸ» Σολωμὸ, μὲ τὰ ἀνθρώπινα ἐλαττώματα ποὺ νομίζει πῶς ἀνακαλύπτει καὶ ποὺ μὲ γενναϊόφρονη συγκατάβαση προσπαθεῖ νὰ τὰ δικαιολογήσῃ σὰν φυσικὲς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες ἐνὸς διαλεχτοῦ πνεύματος. Ἀπὸ τὸ ψυχικὸ μεγαλεῖο ποὺ φανερώνεται σὲ ὀρισμένες ἰδίως περικοπὲς δὲν ἔχει ἀντιληφθῆ τίποτα, καὶ στὰ σχόλια καὶ πιὸ πολὺ στὴν Εἰσαγωγὴ ἐπιμένει μόνον στὰ «ἐλαττώματα», γιὰ νὰ καταλήξῃ στὸ συμπέρασμα πῶς ὁ Σολωμὸς εἶναι «ἓνας ζωντανὸς ἄνθρωπος καὶ ὄχι ὁ ἀρρωστημένος ψευτοσυναισθηματικὸς ἢ ὁ ντιλετάντες τῆς ὑποκρισίας [!], ὅπως συχνὰ θέλουν νὰ μᾶς τὸν παρουσιάσουν [ποιεῖς;] (σ. 12)»! Δύο κυρίως «ἀδυναμίες» ἐπισημαίνει ὁ ἐκδότης: τὴν ἀγάπη ποὺ (τοῦ φαίνεται πῶς) ἔχει ὁ ποιητῆς στὸ χρῆμα, καὶ τις βαριὲς φράσεις ποὺ γράφει δῆθεν γιὰ τὴ μητέρα του. Ἔτσι (σ. 18), μὲ ἐκπλήξῃ καὶ διαμαρτυρία (ποὺ ἐκφράζονται μὲ ἓνα θαυμαστικὸ) «μαθαίνουμε—γράφει—πῶς ὁ Σολωμὸς ἐτόχιζε!», σ. 22, 3 «κάνει σὰ σπαγγοραμένος», 26, 1 «δὲ θέλει νὰ θίξῃ κανένα, μ' ὄλο ποὺ πρόκειται γιὰ λεπτὰ, ποὺ τόσο

πολύ τὸν ἐνδιαφέρουν!», 26, 3 «Γιὰ ποιό νοίκι πρόκειται; Ὅλο γιὰ λεφτά ἐνδιαφέρεται!». Καί σ' αὐτὴν καὶ στὴν προηγούμενη σημείωση τὸ θαυμαστικό, ποῦ δείχνει ἀποτροπισμὸν, εἶναι τοῦ ἐκδότη. Ἄμα ὅμως διαβάσουμε τίς σχετικὲς περικοπὲς στὰ Ἰδ:α τὰ γράμματα, δὲ βλέπουμε νὰ δικαιολογῆται ὁ τόσος ἀποτροπισμὸς. Ὁ Σολωμὸς εἶναι γνωστὸ πὼς εἶχε μιὰ ὀρισμένη περιουσία· αὐτὴ θὰ ἦταν σπίτια, κτήματα καὶ μετρητά. Κι' ἀπὸ τὰ σπίτια, φυσικά, θᾶπαιρνε νοίκι. «Ἄν τὸ νοίκι δὲ χρειάστηκε νὰ τὸ κρατήσης, στείλε μού το» γράφει στὸ φίλο του, ποῦ εἶναι καὶ πληρεξούσιός του καὶ τοῦ φροντίζει τὴν περιουσία. Ἄλλὰ ὁ ἐκδότης διαμαρτύρεται: Γιὰ ποιό νοίκι πρόκειται; Ὅλο γιὰ λεφτά ἐνδιαφέρεται! Ἐπρεπε νὰ μὴν ἐνδιαφέρεται ὁ Σολωμὸς γιὰ τὰ εἰσοδήματά του γιὰ νὰ ἱκανοποιηθῆ ὁ κ. Κονόμος; Ἡ ἔπρεπε νὰ δανείζη τὰ μετρητά του χωρὶς τόκο, ἐπειδὴ ἦταν ποιητής; (Ἡ κυκλοφορία γραμματίων—carte [Foscardi, Volterra κτλ.]—ἦταν, φαίνεται, ὁ συνηθισμένος τρόπος τῆς χρηματικῆς πίστης στὴν Ἐπτάνησο τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ὅπως σήμερα—ἢ χτὲ;—θὰ κατέθετε κανεὶς τὰ χρήματά του στὴν Τράπεζα). Γιὰ τί εἶναι τόσο εὐαίσθητος ὁ ἐκδότης στὰ ζητήματα αὐτὰ τὰ χρηματικά; Γράμματα ἐπὶ τέλους δημοσιεύει, καὶ γράμματα πρὸς τὸ δικηγόρο του, ὄχι ποιήματα ἢ σχεδιάσματα ποιητικά. Κοντὰ στ' ἄλλα δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβῃ καὶ τὴ λεπτὴ εἰρωνεία τοῦ 7ου γράμματος (45, 32 - 47, 6), παρὰ νομίζει πὼς ὁ Σολωμὸς μιλά ἔτσι γιὰτί «ξέρει τὴν κοινωνικὴ σημασία καὶ τὴ δύναμη τοῦ χρήματος», καὶ σχολιάζει: «Λεφτά, παράδες! Ἡ αἰώνια ἱστορία τῆς ἐπιρροῆς τοῦ χρήματος στὴν ἀνθρώπινη κρίση κ' ἐνέργεια. Τὰ αἰώνια ὄβολα... Ὁ Σολωμὸς, ποῦ περιφρονῶσε τὸ χρῆμα καὶ τὸ σκόρπιζε ἀπλόχερα σὲ γνωστούς καὶ ἀγνωστούς, ἐδῶ μιλάει σὰν ἄνθρωπος ἀληθινός, στὰ μέτρα τοῦ φυσιολογικοῦ. Μακρὰ ἢ ἐκλέπτυνση πού, ἐπειδὴ τονε βγάνει ἀπὸ τὴ normalité [δὲν μπορεῖ νὰ ἐκφραστῆ ἐλληνικά ὁ ἐκδότης;], τονε σμικρύνει!»

Ἡ δευτέρη «ἀδυναμία» ποῦ κατακρίνει ὁ ἐκδότης εἶναι οἱ βαριεὲς φράσεις ποῦ δῆθεν γράφει γιὰ τὴ μητέρα τοῦ. «Βλέπει—γράφει (σ. 10)—τὴ μάνα του σὰ μιὰ πονεμένη γυναίκα», «ἔρχονται ὅμως σιγμὲς ποῦ τὸ τραυματισμένο ἐγὼ ξεσπᾶ καὶ δὲ μπορεῖ νὰ ἐξαρθεῖ στὸ ὕψος ἀπ' ὅπου βλέπει κανεὶς ἀντικειμενικά, γιὰτί αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὰ ἀνθρώπινο [!], γι' αὐτὸ ὑπάρχουν καὶ «βαριεὲς φράσεις γιὰ τὴ μητέρα του, ὅπως οἱ παρακάτω». Καὶ παραθέτει δυὸ φράσεις: 1) (61, 33) «Αὐτὴ ξέρει μπροστὰ στὸ Θεὸ τίνοσ εἶναι γιὰς ἐκεῖνος ὁ ἄθλιος [ὁ Ἰωάννης], ποῦ τοῦ ἤρθε τὸ καπρίτσιο νὰ γίνεῖ πλούσιος». Οὔτε ξεκομμένη ἔτσι, οὔτε καὶ μέσα στὸ γράμμα πολὺ περισσότερο (πρόκειται γιὰ μιὰ θαυμασία περικοπὴ σχετικὰ μὲ τὴ μητέρα στὸ 8ο γράμμα) ἔχει ἡ φράση τίποτα τὸ βαρὺ ἢ τὸ προσβλητικό, ἐκτὸς μονάχα ἀν τὴν παρερμηνεύ-

σουμε. Ὅσο γιὰ τὴ μητέρα μου, γράφει ὁ Σολωμός, εἶναι πάντα ἡ μητέρα μου (κι' ὅ,τι κι' ἂν κἀνὴ δηλ., κι' ὅ,τι κι' ἂν πῆ σ' αὐτὴ τὴ δίκη, δὲ θὰ πάψω νὰ τῆς ἔχω τὸ σεβασμὸ πού τῆς ταιριάζει). Αὐτὴ τὸ ξέρεῖ (ἔδῳ ἢ ἔμφραση) μπροστὰ στὸ Θεὸ τίνος γιὸς εἶναι ὁ ἄθλιος ὁ Ἰωάννης (κι' ἂν θελήσῃ νὰ πάρῃ τὸ μέρος του, στὴ συνείδησή της—μπροστὰ στὸ Θεὸ—αὐτὴ τὸ ξέρεῖ ποιά εἶναι ἡ ἀλήθεια). Καὶ ἡ συνέχεια εἶναι περίφημη: ἡ μητέρα μου, πού ξέρεῖ τὴν καρδιά ὅλων τῶν παιδιῶν της, τὸ ξέρεῖ πὼς δὲ θὰ τὴ φροντίσουν καὶ θὰ τὴν παραπετάξουν σὰν κανένα πρᾶμα τοῦ σπιτιοῦ ἀχρηστοπιά. Μόνο ὁ Σπύρος τὴν ἀγαπᾷ. Οἱ ἄλλοι καὶ τώρα τὴν ἔχουν γιὰ βάρος. Ὅσο γιὰ μένα, δὲν μπορῶ (δὲ μού ἐπιτρέπεται) νὰ πῶ τίποτα, γιὰτὶ ὅ,τι καὶ νᾶκανα ἔκανα μόνο τὸ καθήκον μου. [Πῶς παρεξηγεῖ τὴ θαυμασία αὐτὴ φράση ὁ ἐκδότης, σ. 11: «Εἶναι τὸ χρέος—γράφει—πού πρέπει νὰ ξεπληρώσει, ἀλλὰ δὲν εἶναι κάτι ἀπὸ τὴν ἀγάπη πού τρέφει: γι' αὐτὴν»! Καὶ πὼς δὲν ὑποψιάστηκε τίποτα ἀπὸ τὸ μεγαλεῖο τῆς ἀμέσως ἀκόλουθης φράσης, πού τὴ μεταφράζω ξανά, γιὰτὶ στὴ μετάφρασή του καταστρέφεται:] Ἡ θεία Πρόνοια, πού τὸ ξέρεῖ πὼς ἐγὼ ποτὲ δὲν ἔκαμα σκληρὴ τὴν καρδιά πού Ἐκείνη εὐδόκησε νὰ μού χάριση, θὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ μ' ἔχη ταπεινὸ δούλο τῆς καλοσύνης της.—Ὅλη αὐτὴ ἡ περικοπὴ εἶναι γεμάτη ἀνώτερο ψυχικὸ μεγαλεῖο. Τί μικρότητα, ὅχι μόνο νὰ μὴν μποροῦμε νὰ τὸ καταλάβουμε, ἀλλὰ καὶ νὰ τὸ σχολιάζουμε μὲ τὸν τρόπο πού τὸ σχολίασε ὁ ἐκδότης!

Παραθέτει ὁμοῦ καὶ δευτέρη «βαριά φράση», καὶ τὴν παραθέτει ἔτσι: «Ποιὸς ὀρκίζεται πὼς θυμᾶται ὅτι ὁ Πρίγκιπας (ὁ Γιάννης) γεννήθηκε ἐκείνη τὴν ἡμέρα, Ἐκείνη τὴν ἡμέρα!..». Ἐδῶ ἔχουμε νὰ κάμουμε ὅχι πιά μὲ κακὴ ἐκτίμηση, ἀλλὰ μὲ κάτι πού λίγο ἀπέχει ἀπὸ παραποίηση, ἀνάλογη μὲ τίς παραποιήσεις κειμένων πού ἔχω ἄλλοτε καταγγεῖλει στὸ βιβλίον τοῦ Φάνη Μιχαλόπουλου¹. Ἡ φράση εἶναι ἀπόσπασμα ἀπὸ μεγαλύτερη (εἶναι ἡ σχετικὴ μὲ τὴν Fede Battesimo, βλ. ἐδῶ παραπάνω σ. 186), κάποιος «μεγαλοπουλητῆς τσιρότων» θὰ βρῆκε μιὰ χρονολογία (διαφορετικὴ ἀπὸ τοῦ βαφτιστικοῦ) καὶ θὰ τὴ χάρισε στοὺς ἀντιδίκους «γιὰ ναῦδρουν ποιὸς ὀρκίζεται... κτλ.» (σωστότερα θὰ ἔπρεπε νὰ μεταφραστῆ: γιὰ νὰ βροῦν κάποιον πού νὰ ὀρκιστῆ). Δὲν ἔχει δηλ. καμιὰ, ἀπολύτως καμιὰ σχέση μὲ τὴ μητέρα. Ἔτσι ὁμοῦ ὅπως παρατίθεται ἐδῶ (σ. 10 τῆς Εἰσαγωγῆς), μετὰ τὴν προηγούμενη («Αὐτὴ ξέρεῖ... κτλ.»), ὁ ἀναγνώστης πού δὲ θὰ κάμῃ τὸν κόπο ν' ἀνατρέξῃ στὸ κείμενο τοῦ γράμματος θὰ πάρῃ γιὰ ὑποκείμενο τοῦ θυμᾶται πάλι τὴ μητέρα: «Ποιὸς ὀρκίζεται πὼς θυμᾶται [ἡ μητέρα] ὅτι ὁ Πρίγκιπας

¹ Ἀνύπαρκτα καὶ παραχαρκαγμένα γράμματα τοῦ Σολωμοῦ, Νέα Ἔστια 30 (1941) τεύχ. 350.

γεννήθηκε εκείνη τὴν ἡμέρα»! Σύγχυση καὶ παραποίηση! Ἄλλὰ μὴ μόνον «βαριά» φράση δὲν ἔφτανε, ἔπρεπε νὰ χαλκευτῆ καὶ δεύτερη.

Καὶ τὰ σχόλια ἐξακολουθοῦν: «Οἱ φοβερὲς [αὐτὲς οἱ «βαριές» δηλ.] αὐτὲς φράσεις θὰ κριθοῦν, ἴσως, μ' αὐστηρότητα. Ὁ Σολωμὸς ὅμως εἶναι σωστός, φυσιολογικός, ἀνθρώπινος. Δὲν εἶναι τὸ τέρας τῆς ἀπίθανης ἀγνόητας [ἀλλὰ ὁ φυσιολογικός ἀνθρώπος τῆς πιθανῆς βρωμίας!]. «Μὰ εἶναι καὶ πολὺ προσεχτικός, γιατί δὲν εἶπε τέτοια πράγματα σ' ἄλλον κανένα, ἐχτὸς ἀπὸ τὸ Γαλβάνη», τὸ φίλο του, τὸν «ἀνθρωπο τῆς ψυχῆς του». Δηλαδή: βέβαια τοῦ ξεφεύγουν καὶ φράσεις φοβερές, πού «θὰ κριθοῦν—ἴσως—μ' αὐστηρότητα». Ὅμως ὁ ἀνθρώπος εἶναι καὶ σώφρων, «προσεχτικός», προσέχει πού τὰ λέει, κοιτάζει νὰ μὴν «ἐκτεθῆ»—μόνον στὸ φίλο του τὰ γράφει, ὅ,τι βαρὺ εἶχε νὰ πῆ γιὰ τὴ μητέρα του τὸ λέει σ' αὐτί, ψιθυριστά, μὴν τὸν ἀκούσῃ κανεὶς ἄλλος καὶ τὸν κακολογήσῃ—μόνον πού εἶχε τὴν ἀτυχία τὰ γράμματα νὰ περιέλθουν ὡς ἐμᾶς καὶ νὰ ξεσκεπάσουμε τίς βρωμιές του, πού ἐπὶ τέλους εἶναι «σωστές, φυσιολογικές, ἀνθρώπινες»!

Πολλὲς φορὲς τὸ ἔχουμε τονίσει πόσο κακὸ ἔχουν κάμει καὶ πόσο σφαλερῆ ἰδέα ἔχουν δώσει γιὰ τὸ Σολωμὸ παλαιότεροι βιογράφοι (κυρίως τὰ βιβλία τοῦ Κ. Καιροφύλα καὶ τοῦ Φ. Μιχαλόπουλου). Εἶναι ἀποκαρδιωτικὸ νὰ βλέπῃ κανεὶς ἕναν νέο, πού ἡ τύχη τοῦ χάρισε θυμασίον ἀνέκδοτο ὑλικό, ν' ἀκολουθῆ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τὰ χνάρια τῶν παλαιότερων. Τὰ δεκατρία γράμματα πρὸς τὸν Γαλβάνη, σωστά παρουσιασμένα καὶ σχολιασμένα, θὰ ἦταν κι' ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ μιὰ σπουδαϊότατη συμβολὴ νὰ ξεκαθαρίσῃ ἢ σφαλερῆ ἐκείνη εἰκόνα καὶ νὰ γνωριστῆ ὁ ἀληθινὸς (ὁ πραγματικῶς ἀληθινὸς) Σολωμὸς, ἢ ἀνώτερη προσωπικότητά του. Σήμερα, μόνον ἢ σχετικῶς καλὴ παρουσίαση τοῦ ἰταλικοῦ κειμένου δὲν κάνει τὴ δημοσίευση αὐτῆ δλότελα ἀχρηστῆ καὶ ἐπικίνδυνη.

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, Ὕμνοι ἐκδιδόμενοι ἐκ Πατριαρχῶν κωδίκων μετὰ προλεγομένων ὑπὸ Νικολάου Β. Τωμαδάκη Τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας τοῦ Ἀθηνῆσι Πανεπιστημίου. Τόμος Πρῶτος, Ἀθῆναι 1952, σελίδες 335+μδ'. Τόμος Δεύτερος, Ἀθῆναι 1953, σελίδες XX+τήγ'+392.

Τὸ δγκῶδες τούτο ἐκ 1184 σελίδων δίτομον βιβλίον παρουσιάζει ἐμφάνισιν παράδοξον. Ἐκ πρώτης ὄψεως κάμνει περίεργον ἐντύπωσιν ὁ καλεῖς ἀμφοτέρους τοὺς τόμους φερόμενος διπλὸς τίτλος τοῦ βιβλίου. Εἰς μὲν τὸ ἐξώφυλλον καὶ εἰς τὴν τρίτην ἀπὸ τούτου σελίδα ἐμφανίζονται οἱ Ὕμνοι τοῦ Ρωμανοῦ ὡς ἐκδιδόμενοι ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Ν.

Τωμαδοίκη, εἰς δὲ τὴν ἐνδιάμεσον πρώτην σελίδα ὡς ἐκδιδόμενοι ὑπὸ δμάδος φοιτητῶν καὶ φοιτητριῶν, ὧν τὰ ὀνόματα ἀναγράφονται κατ' ἀλφαριθμητικὴν σειρὰν. Θὰ ἤδύνατό τις νὰ υποθέσῃ ὅτι τὸ φερόμενον ἐν τε τῷ ἐξωφύλλῳ καὶ τῇ τρίτῃ σελίδι τοῦ βιβλίου ὄνομα τοῦ καθηγητοῦ Ν. Τωμαδάκη ἀφορᾷ μόνον εἰς τὰ «Προλεγόμενα». Ἄλλὰ ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἀποκλείεται. Διότι εἰς ἐπανειλημμέναις ρητᾶς δηλώσεις τοῦ κ. Τωμαδάκη, φερομένας εἰς ἄλλα νεώτερα αὐτοῦ δημοσιεύματα, ὅπως π.χ. εἰς τὴν «Συναγωγὴν κειμένων τῶν περὶ Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως Χρονογράφων» (Ἀθῆναι 1953, ἐν τέλει) καὶ εἰς «Ἀναγραφὴν δημοσιευμάτων ἐπὶ τῇ συμπληρώσει εἰκοσιπενταετοῦς ἐπιστημονικῆς δράσεως 1929 - 1954» (Ἀθῆναι 1955, σελ. 8 ἀρ. 23 καὶ ἀρ. 28), ἀναγράφεται ἡ ἐκδοσις τῶν Ὑμνων τοῦ Ρωμανοῦ μεταξὺ τῶν «αὐτοτελῶς» ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθέντων ἔργων, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται συνεργασία τις.

Ἡ σύγχυσις αὕτη καὶ ἡ παραπλάνησις τοῦ ἀναγνώστου ὡς πρὸς τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου γίνεται εἰς βάρος τῆς ἐργασίας τῶν φοιτητῶν, διότι παντοῦ, εἰς ἀγγελίας, εἰς βιβλιοκρισίας, εἰς βιβλιογραφίας, παρουσιάζεται τὸ βιβλίον μὲ μόνον τὸ ὄνομα τοῦ καθηγητοῦ, δεχομένου αὐταρέσκως τὴν μὴ ἐξ ὀλοκλήρου ἀνήκουσαν εἰς αὐτὸν συγγραφικὴν δόξαν. Ἀκόμα καὶ εἰς τὸ Πιττάκιον τοῦ Παναγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ὁποῖον παρατίθεται ἐν ἀρχῇ τοῦ Β' τόμου πανομοιότυπον πρὸς διαφῆμισιν τοῦ ἔργου, δὲν περισσεύει καμία εὐχὴ καὶ καμία ἐλλογία διὰ τοὺς ἐκδίδοντας τοὺς Ὑμνους φοιτητᾶς. Τὰ πάντα ὑπὲρ τοῦ προλογίζοντος καθηγητοῦ.

Ἐπίσης ὁμοῦ περιεργὸν καὶ ἀσύνηθες εἰς ἐπιστημονικὰ δημοσιεύματα εἶναι καὶ τὸ ἐν τέλει ἑκατέρου τῶν τόμων φερόμενον σημεῖωμα, ὅτι «ὁ [πρῶτος - δεῦτερος] τόμος τῶν Ὑμνων τοῦ Ρωμανοῦ ἐξετυπώθη διὰ λογαριασμὸν Ν. Β. Τωμαδάκη (Μασσαλίας 4)». Τὸ σημεῖωμα τοῦτο, φανερώων τὸν ἐμπορικὸν χαρακτήρα τῆς ἐκδόσεως τῶν Ὑμνων τοῦ Ρωμανοῦ, ὅν δύναται νὰ ἔχῃ ἄλλην ἔννοιαν, παρὰ νὰ ἀποβλέπῃ εἰς τὴν ὑπὲρ τοῦ κ. Τωμαδάκη ἐξασφάλισιν τῶν ὕλικῶν ἐκ τῆς ἐκδόσεως ταύτης κερδῶν, τὰ ὁποῖα ἕνεκα τῆς διαδόσεως τοῦ βιβλίου εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικὸς καὶ εἰς τοὺς φοιτητικὸς κύκλους φαίνεται νὰ μὴ ἦσαν εὐκαταφρόνητα. Τὰ ἐν σελ. ΧΙ τῶν «Προλεγόμενων» τοῦ Β' τόμου γραφόμενα περὶ οἰκονομικῶν δυσκολιῶν εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν δαπανῶν τοῦ Β' τόμου καὶ περὶ τῆς ἄρσεως αὐτῶν διὰ τῆς δωρεᾶς τοῦ εἰς ὃν ἀφιερῶται ὁ τόμος εἶναι τὸ δὴ λεγόμενον «στάχτη στὰ μάτια». Ὁ γηραιὸς καὶ κατὰ πάντα ἀξιότιμος καθηγητῆς, εἰς ὃν ἀφιερῶται ὁ Β' τόμος, δυσφορῶν διὰ τὴν ἀκουσίαν ἐμφάνισίν του ὡς πλουσίου δωρητοῦ, ἔλεγεν ὅτι ἡ δωρεὰ του συνίστατο εἰς τὴν προαγορὰν ἐλαχίστων τινῶν ἀντιτύπων πρὸς διάθεσιν αὐτῶν εἰς γνωστοῦς τοῦ ἀπόρους φοιτητᾶς. Κατὰ τὴν ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ κ. Τωμαδάκη

διευθυνομένην περιοδικῶ «Ἀθηνᾶ» ὁμολογίαν (τ. 53 σελ. 377), καθ' ἣν «ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐκδόσεως τοῦ Α' τόμου... τὸ κυριώτερον γεγονός εἶναι ὅτι ἐπὶ τρία συναπτὰ πανεπιστημιακὰ ἔτη οἱ Ὑμνοι τοῦ Ρωμανοῦ διδάσκονται ἀνελλιπῶς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον», καὶ κατὰ τὰ ὑπὸ τῶν φοιτητῶν διαδιδόμενα, ἢ ἐκδόσεις αὕτη τῶν Ὑμνων τοῦ Ρωμανοῦ θεωρεῖται ὡς διδακτικὸν βιβλίον τοῦ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας διδασκομένου μαθήματος καὶ ὡς τοιοῦτο συνιστᾶται καὶ πωλεῖται εἰς τοὺς φοιτητάς. Ὁ δὲ τρόπος, διὰ τοῦ ὁποῦ ο ἰ. Γωμαδάκης διαθέτει τὰ βιβλία του εἰς τοὺς φοιτητάς, ἀπετέλεσεν, ὡς γνωστὸν ἐκ τῶν καθημερινῶν ἐφημερίδων, ἀντικείμενον κατηγορίας καὶ ἔδωσεν ἀφορμὴν εἰς τὴν ἐπέμβασιν τῆς δικαστικῆς ἀρχῆς καὶ τὴν παραπομπὴν τοῦ κ. καθηγητοῦ εἰς τὸ Πειθαρχικὸν Συμβούλιον τοῦ Πανεπιστημίου ὑπὸ ἀνωτάτου λειτουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης. Ἀτοπώτατον ἐπίσης εἶναι νὰ ὀρίζεται ἐν τῷ σημειώματι ὡς πρατήριο τοῦ βιβλίου τὸ Πανεπιστημιακὸν Σπουδαστήριον τῆς ὁδοῦ Μασσαλίας 4.

Ὁ καθηγητῆς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας εἶναι ἀξιέπαινος, διότι ἠθέλησε νὰ ἀσκήσῃ τοὺς μαθητάς του εἰς τὴν ἐκδοσιν βυζαντινῶν κειμένων. Ἀλλ' εἶναι σφόδρα ἀξιοκατάκριτος, διότι ἐξέλεξε διὰ τὴν ἀσκήσιν ἀρχαρίων φοιτητῶν τοὺς Ὑμνους τοῦ Ρωμανοῦ, ποὺ εἶναι τὸ δυσκολώτατον τῶν βυζαντινῶν κειμένων. Τὸ θέμα τοῦ Ρωμανοῦ ἢ τὸ «πρόβλημα Ρωμανός», ὡς τὸ ἀποκαλεῖ ο ἰ. Γωμαδάκης, δὲν εἶναι διὰ τὸν καθένα, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον διὰ φοιτητάς ἀρχαρίους, οἵτινες, εὕρισκόμενοι εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν σπουδῶν των, οὔτε κρίσιν ὠριμον ἔχουν, οὔτε πείραν κέκτηνται, οὔτε τὴν φιλολογικὴν των προπαίδευσιν ἔχουν συμπληρώσει. Τὸ νὰ δίδωνται εἰς τοὺς φοιτητάς πρὸς ἐπεξεργασίαν θέματα, τῶν ὁποίων ἢ μελέτη προϋποθέτει ὡς γνωστὰ πράγματα ποὺ εἶναι εἰς αὐτοὺς ἐντελῶς ἄγνωστα, ἀντίκειται ὄχι μόνον εἰς τὴν μεθοδικὴν πανεπιστημιακὴν διδασκαλίαν, ἀλλὰ καθόλου εἰς τὴν στοιχειώδη ἐπιστημονικὴν ἀντίληψιν.

Ἄν τοῦλάχιστον περιορίζετο ἢ εἰς τὸ περὶ Ρωμανοῦ θέμα ἄσκησις ἐντὸς τοῦ «κλειστοῦ φροντιστηρίου» τοῦ κ. Γωμαδάκη, τὸ πρᾶγμα δὲν θὰ εἶχε καὶ τόσην σημασίαν, διότι θὰ ἀρεῖρα εἰς τὸν καθηγητὴν καὶ τοὺς μαθητάς του. Ἀλλὰ ἢ φοιτητικὴ αὕτη ἄσκησις ἐφθασεν εἰς τὴν δημοσιότητα διὰ τῆς ὀγκώδους ταύτης διτόμου ἐκδόσεως τῶν Ὑμνων τοῦ Ρωμανοῦ, ἐμφανισθεῖσης κατὰ τρόπον ἤκιστα τιμῶντα τὰς περὶ ἐπιστήμης ἑλληνικὰς ἀντιλήψεις. Διότι εἶναι ὄντως ἀνήκουστον ἢ ἐκδόσις τῶν Ὑμνων τοῦ Ρωμανοῦ, τῶν ὁποίων ἢ μελέτη ἀπησχόλησε πλειάδα σοφῶν ἐρευνητῶν, ἡμεδαπῶν καὶ ἀλλοδαπῶν, καὶ τῆς ὁποίας ἐκδόσεως ἢ προπαρασκευὴ ὑπῆρξε τὸ ἔργον τῆς ζωῆς ἐνὸς Krumbacher καὶ ἐνὸς Maas, νὰ ἀποτολμηθῇ ἀπὸ πρωτοετείς καὶ δευτεροετείς φοιτητάς, οἵτινες κατὰ

τὴν ὁμολογίαν τοῦ καθηγητοῦ αὐτῶν «εἰργάσθησαν εἰς 24 δίωρα φροντιστήρια, καρπὸς τῶν ἐποίων ὑπῆρξεν ἡ ἐμφανιζομένη ἐκδοσις» (Προλεγόμενα τ. Α' σ. ς). Κατόπιν τῆς ὁμολογίας ταύτης ποῖος θὰ ἀμφισβητήσῃ ἔτι τὸ «κλειστὸν φροντιστήριον» τοῦ κ. Τωμαδάκη δὲν ἐγκλείει ἐν ἑαυτῷ μαγικὰς καὶ θαυματοποιοὺς δυνάμεις :

Ἄν ἡ ἐκδοσις Τωμαδάκη σκοπὸν εἶχεν, ὡς γράφει ὁ ἴδιος, «νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν γνωριμίαν τοῦ Ρωμανοῦ μεταξὺ (sic) τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, εἰς τὸν ὅποιον οὗτος μόνον κατ' ὄνομα εἶναι γνωστὸς ὡς μέγας ποιητῆς;» (τ. Α' σ. ς), ἂν δηλαδὴ ἐσκόπει ὁ κ. Τωμαδάκης νὰ κάμῃ ἑλληνικὴν λαϊκὴν ἐκδοσιν, διὰ «νὰ καταστῇ ὁ Ρωμανὸς γνωστὸς εἰς τὸν Ἑλληνικὸν Λαὸν καὶ νὰ δοθῇ ἐν τμῆμα τοῦ ἔργου ὡς ἀντίκρουσμα εἰς τὴν ὑπάρχουσαν περὶ αὐτοῦ φήμην ὡς μεγάλου ποιητοῦ», ὡς ἐπαναλαμβάνει εἰς ἓκ τῶν μαθητῶν του (Ἐθνη τ. 57 σ. 384), θὰ ἐξέδιδεν ἕνα μικρὸν τόμον περιέχοντα τοὺς σπουδαιότερους ἐκ τῶν Ὑμνων τοῦ Ρωμανοῦ μὲ σύντομον ἱστορικὴν καὶ γραμματολογικὴν Εἰσαγωγὴν καὶ ἐρμηνευτικὰς τινὰς παρατηρήσεις εἰς τὸ κείμενον, ὁπότε οὐδεὶς θὰ ἐδικαιοῦτο νὰ τὸν φέξῃ. Ἄν ἀφ' ἑτέρου ἐχρειάζετο, ὡς γράφει (Ρωμανὸς καὶ Ἅγιος Δημήτριος, Ἀγιολογικαὶ καὶ Ὑμνογραφικαὶ Ἐπιστάσεις, σελ. 5), διὰ τὴν ἐρμηνευτικὴν ἐπὶ τοῦ Ρωμανοῦ διδασκαλίαν καλύτερον κείμενον ἀπὸ ἐκεῖνο ποῦ εὑρίσκειν εἰς τὴν Ἐκλογὴν Ὁρθοδόξου Ὑμνογραφίας τοῦ καθηγητοῦ Τρεμπέλα, καὶ ἐπειδὴ «ἀντελήφθη ὅτι φιλολογικὸν μάθημα κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον δὲν ἠδύνατο νὰ γίνῃ», θὰ ἠδύνατο ἀντὶ τῆς ὀγκώδους καὶ πολυτόμου (ἐτοιμάζεται, καθὼς γράφει, καὶ τρίτος τόμος) καὶ πανάκριβης διὰ τοὺς πτωχοὺς φοιτητὰς ταύτης ἐκδόσεως, νὰ ἐκδώσῃ ὅσους ἐχρειάζετο Ὑμνοὺς εἰς μικρὰ καὶ εὐθηνὰ τεύχη κατὰ τὸ σύστημα τῶν γνωστῶν ἐκδόσεων τοῦ Lietzmann, Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen, αἵτινες κατὰ ἑκατοντάδας ἀριθμοῦνται καὶ χρησιμοποιοῦνται εἰς τὰ Πανεπιστήμια τοῦ κόσμου. Ἄλλ' ὁ κ. Τωμαδάκης οὐδέτερον ἐκ τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἀναγραφόμενων σκοπῶν ἐπεδίωκε. Ἦθελε νὰ ἐμφανίσῃ ἐκδοσιν ἐπιστημονικὴν καὶ κριτικὴν, πιστεύων ὅτι ἐπιτυχάνει τοῦτο, ἂν ἀναγράψῃ εἰς αὐτὴν τοὺς ἐντυπωσιακοὺς λατινικοὺς ὄρους «*Sigla*» καὶ «*Editiones*», συμπεριλαμβάνων εἰς αὐτὰς καὶ τὸ ἀπροσδιόνυσον ἐκεῖνο «*Tomadakis=N. B. Τωμαδάκη correctiones*» (ἐνῶ οὐδεμίαν ὑπάρχει editio τοιοῦτου βιβλίου καὶ οὐδὲν βιβλίον μὲ τοιοῦτον τίτλον) καὶ ἂν παρθέσῃ ὑποσελίδιον «*apparatum criticum*» μὲ τὰ διάφορα λατινικὰ καὶ graecolatina τῆς κακῆς ὥρας «*illegibile*», «*interus*», «*forsitan*», «*protendit*» κλπ. κλπ. Τοῦ ρήματος τούτου μάλιστα γίνεται συχνὴ χρῆσις μὲ ὑποκείμενον τὸ ὄνομα τοῦ καθηγητοῦ «*Tomadakis protendit*», ἐνῶ ἔπρεπε νὰ γνωρίζουν οἱ λατινομαθεῖς

φοιτηται· δι· ὁ διδάσκαλός των ἠδύνατο αὐτοῖς protendere manus, brachia ἢ καὶ digitos apertos, ἀλλ' ὄχι correctiones.

Ἄλλὰ τοιαύτη κριτική ἐκδοσις εἶναι ἐπιστημονικῶς ἀπαράδεκτον νὰ γίνεται ἐπὶ τῇ βάσει μεμονωμένων κωδίκων, τῶν Πατμιακῶν, χωρὶς νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ἡ ἔλλα τοῦ ἐκδιδομένου κειμένου χειρόγραφος παράδοσις. Τὸ στοιχειῶδες τοῦτο σφάλμα, ὑποδειχθὲν καὶ ὑπὸ ἄλλων, ἀνεγνώρισεν ἐκ τῶν ὑστέρων ὁ ἐκδότης καθηγητῆς καὶ προσπαθεῖ νὰ τὸ δικαιολογήσῃ δι' ἐνός ἐκ τῶν συνεργατῶν μαθητῶν του (ἸΑθηνᾶ τ. 57 σ. 388). Ἄλλ' αἱ παρεχόμεναι δικαιολογίαι, δι· «εἶναι ἡ πεποίθησίς μας δι· οἱ πατμιακοὶ κώδικες σώζουσι τὰς καλυτέρας γραφάς;» (ἐνῶ δὲν εἶχαν φροντίσει νὰ γνωρίσουν καὶ γραφάς ἄλλων κωδίκων) καὶ δι· «δὲν ἐσκοπεύομεν νὰ κάμωμεν τελειωτικὴν ἐκδοσιν, τελείαν ἀπὸ ἀπόψεως ἐπιστημονικῶν ἀπαιτήσεων, διότι δὲν ἀγνοοῦμεν δι· θὰ ἔπρεπε νὰ στηριχθῶμεν ἐφ' ὀλοκλήρου τῆς σωζομένης χειρογράφου παραδόσεως» κλπ., μαρτυροῦν τὴν παντελῆ ἔλλειψιν σοβαροῦ ἐκδοτικοῦ προγράμματος, τὰς ἀντιφάσεις καὶ ἐν γένει τὴν ἐλαφρότητα καὶ τὴν ἐπιπολαιότητα μὲ τὴν ὁποίαν ἐπεχειρήθη ἡ ἐκδοσις τοιούτων σπουδαιοτάτων καὶ μνημειωδῶν κειμένων, ἀνατεθεῖσα μάλιστα εἰς ἀρχαρίους φοιτητάς, πράγμα· τὸ ὁποῖον, ὄχι μόνον ὑποτίμησιν πρὸς τὴν ἀξίαν τοῦ Ρωμανοῦ δεικνύει, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν στοιχειώδη ἐπιστημονικὴν εὐπρέπειαν ἀντίκειται.

Ἐπιχειρῶν ὑπευθύνως ἐπιστημονικὴν ἐκδοσιν πρέπει νὰ κατέχη τὰ ἀπαιτούμενα εἰδικὰ ἐφόδια διὰ τὴν ἐκδοσιν κειμένων, οἷα οἱ Ὑμνοὶ τοῦ Ρωμανοῦ, διὰ τὰ ὁποῖα κυρίως ἀπαιτεῖται μεγάλη περὶ τὴν μετρικὴν ἐμπειρία καὶ μεγάλη ἐπίσης ἱκανότης περὶ τὴν λέξιν καὶ τὴν φράσιν τοῦ ποιητοῦ διὰ τὸν ἔλεγχον τῶν ὕμνων καὶ τὴν διάκρισιν τοῦ γνησίου ἀπὸ τοῦ νόθου. Τῶν δύο τούτων οὐσιωδῶν στοιχείων ἡ ἔρευνα παρημελήθη ἐντελῶς εἰς τὴν προκειμένην ἐκδοσιν. Τὸ ζήτημα τῶν μέτρων καὶ τὴν ἀξίαν τῆς μετρικῆς «ὁ ἐμπνευστῆς τῆς ἐκδόσεως καὶ καθοδηγητῆς τῆς ἐργασίας» παρέρχεται καταργῶν μὲ μίαν μονοκονδυλιᾶν τὸν «νόμον τῆς ἰσοσυλλαβίας καὶ ὁμοτονίας» καὶ δεχόμενος ἔτι κυρίαν σημασίαν ἔχει ὁ μουσικὸς τόνος, τὸν ὁποῖον ὑποδηλώνει ἡ χειρόγραφος παράδοσις μὲ τὸν διὰ τελείας στιγμῆς χωρισμὸν ἐκάστου στίχου. Ἡ θεωρία αὕτη, τὴν ὁποίαν πρῶτος, ἂν δὲν ἀπατώμαι, διευτύπωσεν ὁ μακαρίτης Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, ἠμπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθής, ἠμπορεῖ καὶ νὰ μὴ εἶναι. Πάντως δι' ἓνα ἐκδότην εἶναι ἀναμφισβητήτως ἄκοπος. Ὁ δὲ ἔλεγχος τῆς γνησιότητος, ποῦ ἀποτελεῖ ἰδίως διὰ τὸν Ρωμανὸν ζήτημα σημαντικὸν ὅσον καὶ δυσχερές, περιφρονεῖται ὑπὸ τοῦ κ. Τωμαδάκη, χαρακτηριστικῶς ὡς «παλαιωθεῖσα καὶ οὐχὶ τοῦ συρμοῦ πλέον φιλολογικὴ συνήθεια» (Ρωμανός καὶ Ἄγ. Δημήτριος σ. 27). Οὕτω ὁ κ. Τωμαδάκης, μὲ τὸ νὰ ἀκολουθῇ τὴν «φιλολογικὴν συνήθειαν τοῦ συρμοῦ» (!), ἀπαλ-

λάσσεται επίσης από τον κόπον να ελέγξη την γνησιότητα των Ὑμνων, στηριζόμενος εἰς τὴν ἀκροστιχίδα, ἣτις ἔχει ἀποδειχθῆ ὅτι δὲν εἶναι πάντοτε τεκμήριον τῆς γνησιότητος.

Ἐξ ἄλλου ἡ ἀγνοία τῆς γερμανικῆς γλώσσης, ἕνεκα τῆς ὁποίας ὁ κ. Τωμαδάκης εἶχε περιπέσει ἄλλοτε εἰς περιλάλητον διὰ τὴν κωμικότητά του διορθωτικὸν ὄμοῦ καὶ μεταφραστικὸν λάθος (Ν. Τωμαδάκη, Νεοελληνικὸν Ἀρχεῖον τ. 1, 1935, σ. 324 ὑποσ. 27), ἐμπόδιζεν αὐτὸν νὰ χρησιμοποίησῃ πρὸς ὄφελος τῆς ἐκδόσεώς του τὴν πολύτιμον προεργασίαν, ἣτις εἶχε γίνῃ ἐπὶ τῶν Ὑμνων τοῦ Ρωμανοῦ διὰ τῶν δημοσιευμένων πραγματειῶν τῶν κορυφαίων τοῦ Μελωδοῦ μελετητῶν, τοῦ Krumbacher καὶ τοῦ Maas.

Ἀλλὰ μήπως ἔγινε τοῦλάχιστον ἡ ἀντιγραφή τῶν πατριακῶν κωδίκων μὲ προσοχὴν καὶ μὲ ἀκρίβειαν; Εἰς τὸ τέλος τοῦ Α' τόμου ὑπὸ τὸν ἐρμαφρόδιτον ἑλληνο-λατινικὸν τίτλον «Παροραμάτων ἐπανόρθωσις - *Addenda*» παρατίθεται πεντασέλιδος (σελ. 330-334) πίναξ, περιλαμβάνων διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις νεωτέρου συνεργάτου εἰς παραναγνώσεις τῶν πρώτων ἀντιγραφῶν, εἶναι δὲ τοῦτο κλασσικὸν δείγμα τῆς σπουδῆς καὶ τῆς ἐπιπολαιότητος, μεθ' ἧς διεξήχθη τὸ πρῶτον καὶ κύριον στάδιον τῆς ἐκδοτικῆς ἐργασίας, τὸ παλαιογραφικόν. Εἰς τὸν παρατιθέμενον τοῦτον πίνακα βλέπομεν ὅτι αἱ πλεῖστοι ἐκ τῶν διορθουμένων παραναγνώσεων εἶναι ἀναγνώσεις τοῦ Μιονί. Μήπως ἀρά γε διὰ τὴν ἀνάγνωσιν καὶ τὴν ἀντιγραφὴν τῶν πατριακῶν χειρογράφων, εἴτε ἀπ' εὐθείας, εἴτε ἐκ φωτογραφιῶν, οἱ ἐκδόται ἐχρησιμοποίησαν ὡς βοήθημα τὴν ἔκδοσιν Μιονί, περὶ τῆς ὁποίας μὲ τὴν περιφρόνησιν ἐκφράζονται τινὲς ἐκ τῶν νεαρῶν συνεργατῶν τοῦ κ. Τωμαδάκη; Δὲν πρόκειται νὰ γίνῃ ἐπαινέτης τῆς ἐκδόσεως Μιονί, ἣτις ἔχει μὲν μερικὰ πλεονεκτήματα, ἀλλ' ἔχει πολὺ περισσότερα κοινὰ ἐλαττώματα μὲ τὴν ἔκδοσιν Τωμαδάκη. Ἐδῶ κρίνεται ἡ ἑλληνικὴ αὐτὴ ἔκδοσις, ἣτις ἔγινε μὲ ἀδικαιολόγητον σπουδῆν, ἐπιπολαιότητα καὶ ἀπροσεξίαν. Τοῦτο μαρτυροῦσιν αἱ πρωτοφανεῖς δι' ἔκδοσιν κειμένου ἀλλεπάλληλοι «προσθηκαὶ» (τόμ. Β' σελ. 398), τὰ «παροράματα» (σ. 390), αἱ «Παρατηρήσεις καὶ Ἐπανορθώσεις» (Ἀθηνᾶς τόμ. 59 σ. 78. 80. 87), αἰτινες, ἐρχόμεναι ἢ μία κατόπιν τῆς ἄλλης, εἶναι τόσον ἐνοχλητικαί, ὥστε νὰ ἀναγκάσουν τὸν κ. Τωμαδάκην νὰ ἀχρηστεύσῃ ὁ ἴδιος τὸ ἔργον του μὲ τὴν ὁμολογίαν ὅτι «Δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ὀριστικὴ ἔκδοσις τοῦ ἔργου τοῦ Ρωμανοῦ, καὶ σκεπτόμεθα ταχέως ν' ἀνατυπώσωμεν (μὲ ὄλας τὰς δυνατὰς βελτιώσεις) τὸν πρῶτον τόμον» (Ρωμανὸς καὶ Ἅγιος Δημήτριος, Ἀθῆναι 1955, σελ. 5).

Δὲν πρόκειται νὰ κάμω ἀνάλυσιν τοῦ ἐν τῷ διτόμῳ τούτῳ βιβλίου περιεχομένου, οὐδὲ νὰ προβῶ εἰς κρίσεις περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀξίας

αὐτοῦ. Περιορίζομαι μόνον εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ἠθικῆς πλευρᾶς τοῦ προκύπτοντος ἐκ τῆς ἐκδόσεως ταύτης ζητήματος, ἥτις ἐνεφανίσθη κατὰ τρόπον μὴ συμβιβασζόμενον πρὸς τὰς γενικῶς κρατούσας ἐπιστημονικὰς ἀρχὰς καὶ μεθόδους. Διότι πλὴν τῶν ἀνωτέρω παρατηρηθέντων συμβαίνει μὲ τὴν προκειμένην ἐκδοσιν τοῦ Ρωμανοῦ καὶ ἄλλο σοβαρώτερον: ἡ παραγνώρισις σοφωτάτης καὶ ἀπὸ ἐτῶν ἀνεγνωρισμένης διὰ τὴν ἐκδοσιν τῶν ὕμνων τοῦ Ρωμανοῦ προεργασίας.

Ἐκ τῆς ἀποστολῆς τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας τοῦ Ἀθήνησι Πανεπιστημίου δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀγνοῆ τὴν πρὸ ἐξηκονταετίας ἀναγγελθεῖσαν εἰδησιν, ὅτι «πλήρη τοῦ Ρωμανοῦ ἐκδοσιν ἐπὶ τῇ βάσει παντὸς τοῦ ἐν χειρογράφοις ὕλικου, ἰδίως δὲ τοῦ ἐν Πάτμῳ, παρασκευάζει ὁ Κ. Krumbacher» (Κρουμβάχερ, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, μετάφρασις Γ. Σωτηριάδου, τ. Β' σελ. 535). Ὁ ἰδρυτὴς καὶ πατριάρχης τῆς βυζαντινολογίας διὰ προσωπικῶν ταξειδίων καὶ ἐρευνῶν, δι' εἰδικῶν ἀποστολῶν καὶ δι' εἰδικοῦ ἐξεπίτηδες κατασκευασθέντος φωτογραφικοῦ μηχανήματος (Prisma - Apparat) εἶχε συγκενρώσει φωτογραφίας ὅλης σχεδὸν τῆς χειρογράφου παραδόσεως τῶν ὕμνων τοῦ Ρωμανοῦ. Ἐνθυμοῦμαι, ὅταν πρὸ πενήτηκοντα ἐτῶν ἐμαθήτεα παρ' αὐτῷ, ὅτι ὁ ἀοιδίμος διδάσκαλος κατεῖχετο ἀπὸ διαρκῆ ἐκδοτικῶν πυρετῶν διὰ τὸν Ρωμανόν. Θανάτος αὐτοῦ τὸ 1909, τὰ κατάλοιπά του περιήλθον εἰς τὴν ἐν Μονάχῳ Βαυαρικὴν Ἀκαδημίαν, ἥτις τὰ ἐξ αὐτῶν εἰς τὸν Ρωμανὸν ἀφορῶντα παρεχώρησεν εἰς τὸν ἀριστὸν τῶν μαθητῶν τοῦ Κρουμβάχερ Παύλον Μασ, ὅστις ἀνέκαθεν ἠσχολεῖτο μὲ τὸν Ρωμανόν, ἐθεωρεῖτο δὲ καὶ εἶναι πράγματι: ὁ κράτιστος τῶν ζώντων σήμερον μετρικῶν φιλόλογων τοῦ κόσμου. Ὁ Μασ, συμπληρώσας ἐν τῷ μεταξύ τὴν ἐπὶ τοῦ Ρωμανοῦ ἐργασίαν τοῦ Κρουμβάχερ δι' ἰδίων περαιτέρω μελετῶν καὶ παλαιογραφικῶν ἐρευνῶν, ἤρχισε νὰ συλλαμβάνη, νὰ καταρτίζη καὶ νὰ ἀνακοινώσῃ τὸ πρόγραμμα τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ρωμανοῦ, ἐνθυμοῦμαι δὲ ὅτι εἶχε διανείμει εἰς τοὺς διεθνεῖς βυζαντινολογικοὺς κύκλους ἀγγελίαν καὶ ἐντυπον δεῖγμα (specimen) τῆς σχεδιαζομένης ἐκδόσεως, περιέχον, ἂν ἡ μνήμη δὲν μὲ ἀπατᾷ, τὸν εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ ὕμνον. Εὐδυσυνείδητος δὲ ὅπως εἶναι ὁ καθηγητὴς Μασ, ἐσκέφθη νὰ προσλάβῃ εἰς τὴν ἐκδοσιν Ἑλληνα συνεργάτην καὶ διότι, ὡς ἐγραφε, εἰς τὸν Ἑλληνα θὰ ἦτο οἰκειότερα ἢ νεωτερίζουσα γλῶσσα τοῦ Ρωμανοῦ, ὡς εὐρισκομένη ἐγγύτερον πρὸς τὴν νεοελληνικὴν καθαρεύουσαν, καὶ ἐκ τούτου θὰ καθίστατο εὐκολώτερος ὁ ἔλεγχος περὶ τῆς γνησιότητος, καὶ διότι ἡ συνεργασία Ἑλληνας καὶ δὴ ὀρθόδοξου, ἐκτὸς τοῦ ὅτι θὰ παρεῖχε τὴν ἀπαραίτητον ἐνημερότητα εἰς τὰ λειτουργικὰ ζητήματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς τάξεως, θὰ καθίστανε εἰς τὸ ὀρθόδοξον χριστιανικὸν κοινὸν μᾶλλον εὐπρόσδεκτον καὶ ἀδιάβλητον τὴν ἐκδοσιν τοῦ

μεγάλου τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ποιητοῦ, παρὰ ἐὰν ἐγίνετο αὕτη ὑπὸ μόνου ἐκδότου, μὴ ἀνήκοντος εἰς τὸ χριστιανικὸν δόγμα. Διὰ δὲ τὴν συνεργασίαν ταύτην ὁ καθηγ. Maas ἀπέβλεψεν εἰς τὸν μακαρίτην Ἰω. Συκουτρῆν, ὅστις κατὰ τὰ ἔτη τῶν ἐν Γερμανίᾳ σπουδῶν του, εὕρισκόμενος εἰς ἀδιάλειπτον ἐπιστημονικὴν ἐπικοινωνίαν μετὰ τοῦ Maas, εἶχε καταλλήλως ἀσκηθῆ ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ποίησιν διὰ τὴν μελετωμένην συνεργασίαν.

Ὁ Συκουτρῆς ἄμα τῆ εἰς Ἑλλάδα ἐπανόδῳ του εἰσηγήθη εἰς τὸν ἴδρυτὴν τῆς Ἀκαδημίας Δημ. Αἰγινήτην καὶ εἰς τὸν γεν. γραμματέα αὐτῆς Σ. Μενάρδον τὴν ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας ἀνάληψιν τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ρωμανοῦ. Γενομένης δὲ μετὰ προθυμίας δεκτῆς τῆς προτάσεως, ἤρχισαν αἱ μετὰ τοῦ κ. Maas διαπραγματεύσεις περὶ τῆς ἐκδόσεως, ἐπρόκειτο δὲ νὰ σταλῇ ὁ Συκουτρῆς κατὰ τὰς θερινὰς διακοπὰς τοῦ 1930 εἰς Γερμανίαν, ἀλλὰ ἡ Σύγκλητος (συνεδρία 2.7.1930) ἀνέβαλε τὴν ἀποστολήν. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ κ. Maas τῆ συγκαταθέσει καὶ τῆς Βαυαρικῆς Ἀκαδημίας ἔστειλεν εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν τὰ χειρόγραφα τῆς ἐκδόσεως (ἀντιβολὰς κωδίκων κλπ.), κατηρτίσθη δὲ ὑπὸ τῆς Συγκλήτου τριμελῆς ἐξ ἀκαδημαϊκῶν (Μενάρδου, Δυσοβουνιώτη καὶ Κουγέα) ἐπιτροπὴ διὰ τὴν ἐπίβλεψιν αὐτῆς (συνεδρία 22.6.1931). Ἀλλὰ ὁ μακαρίτης Συκουτρῆς, περισπῶν ἀτυχῶς τὰς δυνάμεις του εἰς πολλά, εἶχεν ἀναλάβει καὶ ἄλλας συγγραφικὰς καὶ ἐκδοτικὰς ὑποχρεώσεις, ἐδῶ μὲ τὴν ἐπιμέλειαν τῶν ἐκδόσεων τῆς «Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης» τῆς Ἀκαδημίας, εἰς τὴν Γερμανίαν μὲ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Δημοσθένους, καὶ ἔνεκα τούτου ἠδυνάτει νὰ ἐπιληφθῆ ἀμέσως τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ρωμανοῦ ἐπὶ τῆ βάσει τοῦ χειρογράφου Κρουμβάχερ-Maas, τὸ ὅποιον ἐκοιμάτο εἰς τὸ χρηματοκιβώτιον τῆς Ἀκαδημίας, ἐνῶ συγχρόνως ἀνέγραφεν αὕτη ἐπὶ ματαίῳ εἰς τοὺς προϋπολογισμοὺς αὐτῆς ἐπὶ τρία συνεχῆ ἔτη (1930/31, 1931/32 καὶ 1932/33) τὸ σχετικὸν διὰ τὴν δαπάνην τῆς ἐκδόσεως κονδύλιον.

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Συκουτρῆ ἡ Ἀκαδημία μετὰ σύσκεψιν τῆς ἔνεκα τοῦ θανάτου τοῦ Μενάρδου ἀνασυγκροτηθείσης ἐπιτροπῆς ἠρώτησε τὸν κ. Maas ἂν εἶναι διατεθειμένος νὰ ἀναλάβῃ μόνος τὴν ἔκδοσιν Ρωμανοῦ, οὗτος δὲ ἀπαντῶν ἐδήλωσεν ὅτι ἐμμένει εἰς τὴν ἰδέαν τῆς συνεργασίας μὲ Ἕλληνα ὀρθόδοξον, ἀλλ' ἀναγνωρίζει ὅτι ἐκλιπόντος τοῦ Συκουτρῆ αἱ συνθήκαι τῆς ἐκδόσεως δυσχεραίνονται. Ὡς ἔγραφεν οὗτος πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν τὸν Μάρτιον τοῦ 1938 «Ὁ Συκουτρῆς, μὲ τὸν ὅποιον εἶχα πενταετὴ στενὴν συναναστροφὴν, εἶχεν ἀσκηθῆ ὑπ' ἐμοῦ εἰς τὴν βυζαντινὴν ἐκκλησιαστικὴν ποίησιν καὶ ἦτο κριτικὸ μναλὸ ἀσυνήθους τάξεως (ein kritischer Kopf ungewöhnlichen Ranges) κατέχων ἐξ ἴσου καλὰ τὴν κλασσικὴν, ἔσον καὶ τὴν βυζαντινὴν φιλολογίαν. Σήμερα δὲν

βλέπω κανένα μεταξύ των γνωστών μου έρευνητών, ό οποίος θα ήτο ικανός διά τό θέμα τούτο. Τώρα δύο όδοι διαγράφονται: ή είναι κανείς Έλλην ώριμος διά νά αναλάβη μόνος τήν έκδοσιν και με έλευθέραν μετ' έμου συνεργασίαν, ή νά έξευρίσκετο κανένας ικανός άρχάριος, όστις έρχόμενος μερικούς μήνας εις Κόνιγσberg νά εισαχθή εις τήν έρευναν τού Ρωμανού και ύστερα νά επιστρέψη εις Αθήνας με τάς όδηγίας μου διά τά περαιτέρω». Διά τήν πρώτην περίπτωσιν ό κ. Maas απέβλεπεν εις τόν μακαρίτην Έμμ. Πεζόπουλον και τούτου άρνηθέντος εις τόν κ. Ίω. Θ. Κακριδήν, όστις επίσης δέν έδέχθη. Διά τήν δευτέραν περίπτωσιν απέβλεπεν εις τόν έν Γερμανία μετεκπαιδευόμενον τότε νεαρόν φιλόλογον και μαθητήν τού Πεζοπούλου Αθαν. Μερεμέτην, όστις θα ήδύνατο, ώς έγγραφε ό κ. Maas, νά μεταβή εις Κόνιγσberg και νά καθοδηγηθή ύπ' αυτού δωρεάν εις τόν Ρωμανόν.

Περί τής έκδόσεως τού Ρωμανού ακολουθεϊ μακρά δι' άλληλογραφίας μεταξύ τής Ακαδημίας και τού κ. Maas συζήτησις, καθ' ήν έξετάζονται τά σχετικά ζητήματα, άν έξευρέθη άλλος τις συνεργάτης έκ των έν Βερολίνω σπουδάζόντων Έλλήνων φιλόλογων, άκρατων τού καθηγητού Maas, και άν ούτος είναι: ήτλημένος, πού θα γίνη ή τύπωσις, πόσος θα είναι ό άριθμός των άντιτύπων, εις ποίαν γλώσσαν θα γίνη ό ύπομνηματισμός (documentation) και ποία ή άμοιβή τού έκδότου καθηγητού, εις ειδικόν δέ σημείωμα διατυπούνται έν λεπτομερεία όι όροι τής συμβάσεως διά τήν έκδοσιν και ό προϋπολογισμός αυτής. Αλλ' ένεκα τού μετολαδήσαντος πολέμου και των άνωμάτων μεταπολεμικών γεγονότων ή συζήτησις αυτή έμεινεν άκαρπος, διά νά επαναληφθή τό 1947 τή πρωτοβουλία τής Ακαδημίας, ήτις επί τή προσδοκία ειδικής τιнос δωρεάς έρωτά τόν έν Αγγλία τώρα εύρισκόμενον καθηγητήν Maas άν είναι διατεθειμένος νά αναλάβη αυτός τήν έκδοσιν και τήν έν Αγγλία έκτύπωσιν. Ο κ. Maas μετά πάροδον ίκανού χρόνου (1949) άπήντησεν άρνητικώς, ζητήσας συγχρόνως και τήν επιστροφήν τού χειρογράφου, τό όποιον, ώς έγγραφε, τού έχρειάζετο διά τήν επί τού θέματος άσκησιν ειδικών συνεργατών έν Οξφόρδη. Η Ακαδημία τό 1951 επέστρεψε τά χειρόγραφα Κρουμβάχερ - Maas εις τόν κ. Maas, άφού κατά παράκλησιν τού ίδιου έλαβε διά λόγους άσφαλείας φωτογραφίαν αυτών διά microfilm.

Τό άνωτέρω ιστορικόν τής έκδόσεως Ρωμανού δέν ήτο δυνατόν νά ήγγόει ό καθηγητής τής βυζαντινής φιλολογίας, όστις ώς επιστήμων και πανεπιστημιακός διδάσκαλος ώφειλε νά σεβασθή τό δικαίωμα τής επιστημονικής προτεραιότητος και τό δικαίωμα τής πολυμόχθου προεργασίας, τά όποια ειχον κεκτημένα επί τής έκδόσεως δύο κορυφαίοι επιστήμονες και πανεπιστημιακοί διδάσκαλοι, έξ των ό εις είναι

ὁ ἔδρουτῆς τῆς βυζαντινολογίας καὶ ὁ ἕτερος εἶναι ὁ μαθητῆς καὶ ἄξιος συνεχιστῆς τῆς ἐργασίας ἐκείνου. Ἐὰν ἡ προτεραιότης αὕτη εἶχε καταπατηθῆ ἀπὸ τὸν Μιονί, τὸ ἄτοπον τοῦτο, τὸ διαπραχθὲν ἀπὸ Ἰταλὸν διδάσκαλον ἐπαρχιακοῦ λυκείου, οὐδόλως ἔπρεπε νὰ τύχη μιμῆσεως ἀπὸ Ἑλληνα καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου.

Ἐπίσης ὁ κ. Τωμαδάκης δὲν πιστεύω νὰ μὴ ἐγνώριζε τὴν ἀνάμειξιν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ρωμανοῦ, διότι ἔχων κατὰ τὴν ἰδίαν του ἰδολογίαν φίλον καὶ παραστάτην εἰς τὸν βίον του τὸν ἀείμνηστον Γ. Π. Οἰκονόμου, γεν. γραμματέα τῆς Ἀκαδημίας (Ρωμανὸς καὶ Ἄγ. Δημήτριος σελ. 4, 1), θὰ εἶχεν ἀσφαλῶς παρ' ἐκείνου ἀκούσει τὴν δυσχέρειαν, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρέθη ἡ Ἀκαδημία, ὅταν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Συκουτρῆ ἀνεζήτει τὸν Ἑλληνα ἀντικαταστάτην του διὰ τὴν ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ καθηγητοῦ Maas ἐκδοσιν τοῦ Ρωμανοῦ. Ἐὰν ὁ κ. Τωμαδάκης ἀντελαμβάνετο, κατὰ τὰ γράφομενά του, «ὡς γενικὸν καὶ ἐπιτακτικὸν τῆς ἐπιστήμης αἴτημα τὴν ἐκδοσιν τῶν Ὑμνων τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Πινδάρου» καὶ ἐπεθύμει εὐλοκρῶς νὰ συμβάλῃ ὡς ἀληθῆς ἐπιστήμων εἰς τὸ αἰτήματος τούτου τὴν ἐκπλήρωσιν, εἶχεν ἐνώπιόν του χαραγμένην τὴν ἐπιστημονικὴν ὁδόν, διὰ νὰ κατευθύνῃ τὸν ζῆλον του. Ἄλλ' ὁ κ. Τωμαδάκης δὲν ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν ἀρτίαν καὶ ἀψογον ἐπιστημονικὴν ἐκδοσιν τοῦ «Ἐκκλησιαστικοῦ Πινδάρου». Ἄλλα ἐπεδίωκε καὶ καλύπτων τοὺς σκοποὺς του ὑπὸ τὰ ὀνόματα τῶν ἀγαθῶν φοιτητῶν τοῦ «κλειστοῦ φροντιστηρίου», ἔσπευσε ἀνευ οἰουδήποτε ὑπὸ τῆς ἐπιστημονικῆς ἠθικῆς ὑπαγαρευομένου δισταγμοῦ νὰ ἐμφανίσῃ τὴν ἐκδοσιν τοῦ «Ἐκκλησιαστικοῦ Πινδάρου» (καὶ ἐδῶ θὰ γίνω καὶ ἐγὼ ὀλίγον λατινοθήρας) *editionem mercenariam*, ἧς ἐπελάβετο «*illotis manibus*».

Ἄλλὰ ἡ βυζαντινολογία καὶ ἡ φιλολογία ἀναμένει τὴν ἐκδοσιν τοῦ Ρωμανοῦ ἀπὸ τὸν καθηγητὴν Maas, εἰς τοῦ ὁποίου τὰς ἐμπείρους χεῖρας εἶναι ἀπὸ ἐτῶν διαπεπιστευμένη ἢ διὰ τὸν Ρωμανὸν πολῦτιμος προεργασία τοῦ μεγάλου τῆς βυζαντινολογίας διδασκάλου Καρόλου Κρουμβάχερ. Ὁ κ. Maas, ἐκλέγων σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχικὴν του σκέψιν τὸν κατάλληλον Ἑλληνα συνεργάτην, πρέπει νὰ συνεχίσῃ καὶ νὰ προωθήσῃ τὰς διὰ τὴν ἐκδοσιν τοῦ Ρωμανοῦ προσπάθειάς του. Ἡ ἐκδοσις αὕτη, τὴν ὁποίαν προσδοκᾷ ὁ διεθνὴς ἐπιστημονικὸς κόσμος καθ' ὅλα ἄξιαν καὶ τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ ποιητοῦ, θὰ γίνῃ εὐπρόσδεκτος εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἥτις εὐτυχῶς εἶναι ἀπηλλαγμένη πάσης μισαλλοδοξίας, καὶ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην, ἥτις εὐτυχῶς ἐν τῷ συνόλῳ τῆς εἶναι ἐπίσης ἀπηλλαγμένη τοῦ μικροφύχου φανατισμοῦ, τοῦ τυφλοῦντος τὴν σκέψιν πρὸς τὸ ἀληθὲς καὶ τὸ ὀρθόν.

* * *

Ὁ πρῶτος τόμος τοῦ προκειμένου βιβλίου, ὑποβληθεὶς εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν πρὸς βράβεισιν καὶ μὴ εὐρῶν με πρόθυμον, ὅσον ἄλλους συναδέλφους εἰς ταύτην, ἔδωσεν ἀφορμὴν εἰς τὸν κ. Ν. Τωμαδάκη νὰ ἐκφράσῃ καὶ διὰ ζώσης καὶ δι' ἐπιστολῆς του παράπονα κατὰ τε τῆς Ἀκαδημίας καὶ ἐμοῦ κατὰ τρόπον ἠκίστα εὐγενῆ. Αὐτὸς δὲ καὶ τὰ φερέφωνα του εἰς τὰ δημοσιεύματά των ἐκφράζουσι ὑπαινιγμούς, ὅτι «ἢ ἐκδοσις Ρωμανοῦ ἔχει κρυφίους ἐχθροὺς ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν» (Ν. Τωμαδάκη, Ρωμανὸς καὶ Ἁγίος Δημήτριος σ. 4), ὅτι «ἄλλοι ἐπιπολαίως πως κρίνοντες τὴν ἐργασίαν μας ἠθέλησαν καὶ ἄλλα προσκόμματα εἰς τὰ ἤδη ὑπάρχοντα νὰ θέσουν καὶ τοιοῦτοτρόπως νὰ γίνουσι αἴτιοι πικρίας καὶ θλίψεως, παρέχοντες ἑαυτοὺς κακὸν παράδειγμα εἰς νεαροὺς ἐπιστήμονας» (Ἀθηνᾶ τ. 57 σ. 389). Οἱ «νεαροὶ ἐπιστήμονες», οἷτινες, κρίνοντες οἱ ἴδιοι τὴν ἐργασίαν των, δὲν δυσκολεύονται νὰ χαρακτηρίσῃσιν ταύτην «μεγαλοπρεπὲς βιβλίον» καὶ «περικαλλὲς ἐπίτευγμα» (Ἀθηνᾶ τ. 58 σ. 373), εἶναι προφανές ὅτι πάσχουν ἀπὸ ἀχαλίνωτον ὑπερφροσύνην. Ἀλλὰ θὰ ἔλθῃ, πιστεύω, ἢ στιγμὴ, καθ' ἣν θὰ ἀντιληφθοῦν οἱ καλοὶ αὐτοὶ νέοι ὅτι τὸ κακὸν παράδειγμα παρέχουν ὅχι οἱ ὑποδεικνύοντες τὸν ὀρθὸν καὶ τὸν ἀληθινὸν δρόμον τῆς ἐπιστήμης, τὸν ὁποῖον ὀφείλουσι νὰ ἀκολουθοῦν ἰδίᾳ οἱ «νεαροὶ ἐπιστήμονες» ἐν ἄκρᾳ εὐσυνειδησίᾳ, σεμνότητι καὶ μετριοφροσύνη, ἀλλὰ οἱ διαβουκολοῦντες αὐτοὺς ἐν κομπορρημοσύνη καὶ μεγαλαυχίᾳ, συνοδευομένη ἐνίοτε καὶ ὑπὸ περιφρονητικῶν ἐκφράσεων δι' ἐπιστημονικὰ ἰδρύματα τῆς ἀλλοδαπῆς ἀνεγνωρισμένης ἀξίας καὶ διὰ κορυφαίους ξένους διδασκάλους, ζῶντάς τε καὶ τεθνεῶτας. Ἰσχυρισμοί, ὡς ὁ τοῦ καθηγητοῦ τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας τοῦ Ἀθηνῆσι Πανεπιστημίου, ὅτι ἢ ὑπὸ τὸν τίτλον «Die Akrostichis» κλασσικὴ διὰ τε τὸν Ρωμανὸν καὶ τὴν ἑλλην βυζαντινὴν ὑμνογραφίαν ἐργασία τοῦ Κρουμβάχερ «ἠχρηστεύθη ἤδη κατόπιν τῆς περιγραφῆς τῶν κοντακκρίων τῆς Πάτμου ὑπὸ τῶν συνεργατῶν μου» (τῶν φοιτητῶν δεῖνα καὶ δεῖνα) δὲν εἶναι μόνον ἀπλή ἀνοησία, ἀλλ' ἀποτελεῖ καὶ ἀνευλάβειαν πρὸς τὴν μνήμην τοῦ μεγάλου δημιουργοῦ, ἥτις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παραμείνῃ ἀκατάκριτος εἰς τὸν τόπον αὐτόν, ἔπου ζοῦν ἀκόμη εὐγνώμονες μαθηταὶ τοῦ αἰοδίου διδασκάλου.

Σ. Β. ΚΟΥΓΕΑΣ

A. Diller, *The Scholia on Strabo*. Traditio 10 (1954) 29 - 50.

Ὁ καθηγητὴς τῆς κλασσικῆς φιλολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ἰνδιάνας τῶν Η. Π. Α. κ. Aubrey Diller εἶναι πρὸ πολλοῦ γνωστὸς ὡς εἰς ἓκ τῶν εἰδικωτέρων μελετητῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων.

Ιδιαίτερος πολυτιμος είναι αί συμβολαί του εις τήν μελέτην τῆς χειρογράφου παραδόσεως και του καιμένου τῶν ἀρχαίων γεωγράφων, ἐκ τῶν ὁποίων θέον νά ἀναφερθῶν ἐδῶ αἱ μονογραφαί του διὰ τὸν κώδικα Β τοῦ Στράβωνος, διὰ τοῦς παλαιότερους κώδικας τῶν χαρτῶν τοῦ Πτολεμαίου, διὰ τὸν Βατοπεδινὸν κώδικα τοῦ Πτολεμαίου και τοῦ Στράβωνος, καθὼς και τὸ χρησιμώτατον βιβλίον του διὰ τὴν παράδοσιν τῶν ἡσόνων Ἑλλήνων γεωγράφων¹. Διὰ τῶν δημοσιευμάτων του αὐτῶν ὁ Α. Diller ἔχει καταστή ἀθεντία ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων γεωγράφων, ἔλαι δὲ αἱ ἐνδείξεις πείθουν ὅτι ἡ ἔκδοσις τοῦ Στράβωνος, τὴν ὁποίαν προετοιμάζει, θά εἶναι ἀληθῶς μνημειώδης.

Αἱ ἀντιρρήσεις, τὰς ὁποίας προκαλεῖ ἡ πρότινος δημοσιευθεῖσα μονογραφία του περὶ τῶν σχολίων εἰς τὸν Στράβωνα, δὲν θίγουν καθόλου τὴν ἀξίαν τῶν μέχρι τοῦδε συμβολῶν του. Τὸ ζήτημα τῶν σχολίων αὐτῶν εἶναι τόσον περίπλοκον, ὥστε και αἱ τυχὸν ἐσφαλμένοι ἀπόψεις περὶ αὐτοῦ προωθῶν και δὲν δυσχεραίνουν τὴν λύσιν του. Ὁ Diller ἄλλωστε ἔθεσε τὸ πρῶτον στερεὸν θεμέλιον εἰς κάθε περαιτέρω συζήτησιν διὰ τῆς ἐκδόσεως ἐπὶ τῇ βάσει δλοκλήρου τῆς χειρογράφου παραδόσεως ὄλων τῶν παλαιότερων σχολίων. Ἀντιρρήσεις ὑπάρχουν ὅχι διὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν σχολίων², ἀλλὰ διὰ τὰ σχόλια τοῦ Diller ἐπὶ τῶν σχολίων αὐτῶν. Ἡ ὑπὸ τοῦ Diller προβαλλομένη ἀποψις ὅτι συγγραφεῖς τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος σχολίων εἶναι ὁ Ἀρέθας και ὁ Φώτιος εἶναι, νομίζω, πολὺ συζητήσιμος. Τὸ πρῶτον πρόβλημα, τὸ ὁποῖον πρέπει νά λυθῆ εἶναι ἡ χρονολογία τῶν σχολίων αὐτῶν. Ἀνῆκουν ἔλα εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἢ μήπως ἔχουν γραφῆ εἰς διαφόρους κώδικας κατὰ διαφόρους χρόνους; Ὁ Diller δὲν φαίνεται νά ἔχη ἀντιμετωπίσει τὸ πρόβλημα αὐτό, ἀν και εἶναι αὐτονόητον ὅτι ἀρχέτυπον τοῦ ἀρχετύπου Σ, ἀπὸ τὸ ὁποῖον προέρχονται οἱ νῦν σωζόμενοι κώδικες, δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νά εἶχε, ἔστω και ἐλάχιστα, σχόλια. Ὅπως εἶναι γνωστὸν, ὁ Ἀρέθας εἰς τὰ σχόλιά του συμπεριελάμβανε ἐνίοτε και παλαιότερα σχόλια, μεταγράφων ταῦτα ἐξ ἄλλων κωδίκων. Θά ἔπρεπε, ἐπομένως, πρὶν ἀπὸ τὴν προσπάθειαν τῆς εὑρέσεως τοῦ συγγραφέως ἢ τῶν συγγραφέων, νά ἐγίνετο σαφῆς ἢ ἐκ τοῦ περιεχομένου των προκύπτουσα ἐνδείξεις περὶ τῆς χρονολογίας των. Πολλὰ ἀπὸ τὰ σχόλια, ὅπως π.χ. τὰ

¹ Codex B of Strabo, American Journal of Philology 56 (1935) 97-102. The oldest MSS of Ptolemaic Maps, Transactions Am. Phil. Assoc. 71 (1940) 62-67. The Vatopedi MS of Ptolemy and Strabo, American Journal of Philology 58 (1937) 174-184. The Tradition of the minor Greek Geographers, Oxford 1932.

² Ὁ Diller ἐκδίδει τὸ καιμένον τῶν σχολίων ὅπως ἔχει εἰς τοῦς κώδικας, χωρὶς νά προβαίνει εἰς ἀποκατάστασιν του. Ἀπορρον πάντως εἶναι ὅτι δὲν σημειοῦνται αἱ διαφοραὶ τῶν κωδίκων.

ἀναφέροντα σλαβικά τοπωνύμια ἢ σλαβικὰς λέξεις (155 A, 311 B, 335 D, 449 C, 451 A), δὲν εἶναι δυνατὸν βεβαίως νὰ εἶναι πολὺ παλαιά, δι' ὧρ-
 σμένα ἔμως ἄλλα λεξικογραφικοῦ χαρακτήρος οὐδεμία ἔνδειξις ὑπάρχει
 ὅτι εἶναι τόσο νέα, ὅσον προϋποθέτει ἡ ἀναγωγὴ των εἰς τὸν Ἀρέθαν
 ἢ τὸν Φώτιον. Εἶναι περίεργον βεβαίως ὅτι εἰς συγγραφέα, τόσο χρή-
 σιμον διὰ τοῦς βυζαντινοῦς, τὰ σχόλια εἶναι τόσο περιωρισμένα. Ἀλλὰ
 καὶ ἡ ἀναγωγὴ των εἰς δύο μόνον συγγραφεῖς καθιστᾷ ἀκόμη περισσό-
 τερον περίπλοκον τὴν δλὴν ὑπόθεσιν. Ἐκ τῶν δύο τούτων συγγραφέων
 ὁ Ἀρέθας θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ Diller ὡς συντάξας τρία εἰδικῶς σχόλια,
 εἰς τὰ ὁποῖα γίνεται ρητὴ μνεῖα τῶν Πατρῶν. Τὰ σχόλια αὐτὰ ἔχουν
 ὡς ἐξῆς: X 449 C (*Krāthin*) *περὶ Πατρῶν τῆς Πελοποννήσου. περὶ τὸ*
Ἀχαϊκὸν Ρῆγιον ὃ νῦν Βελβίσκον Σκλαβινοὶ καλοῦσιν. X 451 A οἴμαι
τὸν μὲν Ταφίασον τὸ νῦν λεγόμενον Ὀζον ὄρος. Χαλκίδα δὲ τὴν ἀρτίως
Βαράσαβαν, ὅφ' ἦν καὶ πολίχνην ἔστιν Ἀντίπατροι καλούμενον, καθότι
καὶ τὰς Πάτρος ἔχει ἀπεναντίον. X 459 D αὐταὶ αἱ λίμναι καταρικτὸν
Πατρῶν δυτικώτερον ἑαρινῇ δύσει διάγραμμα ἔχουσαι θαλάσσης ἐκκαί-
δεκα μιλίων, ἀφ' ὧν πολλὴ καὶ ἀγαθὴ ἄγρο ἐχθῶν κομίζεται ὅσαι
ἡμέραι ταῖς Πάτροις. Ἡ μνεῖα ὁμοῦ τῶν Πατρῶν δὲν σημαίνει ὅτι κατ'
ἀνάγκην συγγραφεὺς εἶναι ὁ Ἀρέθας, ὁ ὁποῖος ἐπὶ πλέον εἶναι πολὺ
προσεκτικὸς εἰς τὰ σχόλιά του, ὥστε νὰ μὴ περιπέσῃ εἰς τὸ διπλοῦν
γεωγραφικὸν λάθος τοῦ πρώτου σχολίου. Ὁ Στράβων ὁμιλεῖ διὰ τὸν
ποταμὸν Κράθιν εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ ὄχι διὰ τὸν Κράθιν εἰς τὰς Πά-
τρος, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε δὲν εὐρίσκειται πλησίον τῶν Πατρῶν, ἀλλὰ
εἰς τὰς Αἰγὰς! Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τοῦ Ἀρέθα, ὁ ὁποῖος εἶναι
περίεργον ὅτι ἔγραψε τρία μόνον σχόλια εἰς τὸν Στράβωνα, ἐκ τῶν
ἁποῖων τὸ ἔν—περὶ τῆς ἰδιαιτέρας του πατρίδος—ἐσφαλμένον. Περι-
σσότερον ἀκόμη προβληματικὴ εἶναι ἡ ἀπόδοσις τῶν ὑπολοίπων scho-
λίων ἢ ἔστω καὶ μέρους μόνον αὐτῶν εἰς τὸν Φώτιον. Ἡ ἀποφῆς
αὐτῆ εἶναι ἤδη κατ' ἀρχὴν ἀπίθανος, διότι οὐδεμία πληροφορία καὶ
οὐδεμία ἔνδειξις ὑπάρχει περὶ τοῦ Φωτίου ὡς συγγραφέως σχολίων.
Ἐὰν τὰ σχόλια αὐτὰ ἀνήκον πράγματι εἰς τὸν Φώτιον, τοῦτο θὰ ἦτο
ἡ πρώτη περίπτωσις, καθ' ἣν ὁ Φώτιος θὰ ἐνεφανίζετο ὡς σχολιαστής.
Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Diller διὰ τὴν ταύτισιν αὐτὴν εἶναι κυρίως δύο.
Τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν εἶναι ὅτι ὁ σχολιαστὴς γνωρίζει τὸ Λεξικὸν τοῦ
Φωτίου καὶ τὸ δεύτερον ὅτι ὑπάρχει ἀντιστοιχία μεταξὺ τῶν ὑπὸ τοῦ
σχολιαστοῦ καὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Φωτίου εἰς τὴν Βιβλιοθήκην του ἀναφε-
ρομένων συγγραφέων. Τὸ πρῶτον ἐκ τῶν ἐπιχειρημάτων αὐτῶν οὐδὲν
εἶναι πειστικόν, διότι εἰς τὰ ἐλάχιστα χωρία, ὅπου εἶναι δυνατὸν νὰ
ὑποθεθῇ χρῆσις τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Φωτίου, τὰ αὐτὰ στοιχεῖα παρέχει
καὶ τὸ Λεξικὸν τοῦ Ἡσυχίου. Διατί ὁ σχολιαστὴς ἠρύσθη τὸ ὑλικόν

του από τον Φωτίον και όχι από τον Ψευχίον; Η αντιστοιχία άλλωστε των σχολίων και του Λεξικού του Φωτίου είναι ένιστε πολύ άσπής. Ουδέμια π.χ. σχέσις υπάρχει μεταξύ του σχολίου XV 743 D δια την λέξιν σαύνια, τὰ ἀκόντια ἃ νῦν δικτάρια καλοῦσιν και τοῦ ἀντιστοίχου χωρίου εἰς τὸ Λεξικὸν τοῦ Φωτίου, σαύνιον, ἀκόντιον βαρβαρικόν. Ἐξ ἴσου ἀπίθανον εἶναι και τὸ δεύτερον ἐπιχείρημα, τὸ ἀντλούμενον ἀπὸ τὴν σύμπτωσιν, ὅτι ὠρισμένοι ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, μνημονευόμενοι ὑπὸ τοῦ σχολιαστοῦ, ἀναφέρονται ἐπίσης και εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Φωτίου. Πλὴν τῆς ἀπλῆς μνείας κοινοτάτων ἄλλως ὀνομάτων (π.χ. Ἡρόδοτος, Διόδωρος, Ἀπολλόδωρος, Ἡλιόδωρος κ.τ.λ.) οὐδέμια ἐνδειξις ὑπάρχει ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς Βιβλιοθήκης και ὁ σχολιαστὴς εἶναι ἐν και τὸ αὐτὸ πρόσωπον. Ἐν συνόψει, πρέπει και πάλιν νὰ τονισθῆ ὅτι κατ' ἀρχὴν εἶναι ὅλως ἀπίθανος ἡ ἄποψις, ὅτι ὁ Φώτιος εἰργάσθη και ὡς σχολιαστὴς κειμένου, ἀκόμη δὲ περισσότερον εἶναι ἀπίθανον νὰ θεωρηθῆ ὡς συγγραφεὺς τῶν πενιχρῶν σχολίων εἰς Στράβωνα, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προέρχωνται ἀπὸ προσωπικότητα μὲ τὴν εὐρυμάθειαν και τὴν πνευματικὴν καλλιέργειαν τοῦ Φωτίου. Ἐὰν ταῦτα ἔχουν πράγματι γραφῆ κατὰ τὰ τέλη τοῦ ἐνάτου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου αἰῶνος, ἀνήκουν πάντως εἰς μετριώτατον σχολιαστὴν, ὅστις και σφάλματα διαπράττει και πολὺ ὀλίγα γνωρίζει γενικῶς.

Ἵπολείπεται ἐν ἀκόμῃ ἀποδεικτικὸν στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν Diller ὁδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι σχολιαστὴς τοῦ Στράβωνος εἶναι ὁ Φώτιος. Ὁ κῶδιξ A τοῦ Στράβωνος (Parisinus graecus 1397, δεύτερον ἡμισυ τοῦ δεκάτου αἰῶνος) διατηρεῖ ὠρισμένα χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα πείθουν ὅτι τὸ ἄμεσον ἀρχέτυπόν του, δηλαδὴ ὁ ἀπολεσθεὶς κῶδιξ Σ, ἀνήκει εἰς τὴν δμάδα τῶν κωδίκων, ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ὁποίων εἶναι ὁ περίφημος κῶδιξ A τοῦ Πλάτωνος (Parisinus graecus 1807). Τοῦτο ὁ Diller ἀποδεικνύει, νομίζω, πειστικῶς. Ἀλλὰ και πάλιν ὑπέρβασις τῶν ὀρίων εἶναι ἡ ἄποψις, ὅτι ἡ δμάς κωδίκων μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν A τοῦ Πλάτωνος ἀνήκει εἰς τὸ περιβάλλον τοῦ Φωτίου. Ἡ ἀπόδειξις εἶναι κυρίως ἐρώτησις: «Ποῖος ἄλλος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Φώτιον, εἰς τὸ τρίτον τέταρτον τοῦ ἐνάτου αἰῶνος θὰ ἠδύνατο νὰ δημιουργήσῃ αὐτοὺς τοὺς μεγαλοπρεπεῖς κῶδικας, τόσοσ ἐξαιρετικὸς και εἰς τὴν ὕλην και εἰς τὴν τεχνικὴν και εἰς τὴν σοφίαν;» (Diller 45). Τὸ ἀποδεικτικὸν αὐτὸ στοιχεῖον εἶναι προφανὲς ὅτι στηρίζεται εἰς σειρὰν δεδομένων, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ἀκόμη ὀριστικῶς ἀποδειχθῆ. Δι' αὐτὸ νομίζω ὅτι, πρὸς τὸ παρὸν τοῦλάχιστον, και ὁ Ἀρέθας και ὁ Φώτιος, οἱ ὁποῖοι ἐπὶ πλέον δὲν δεικνύουν εἰς τὰ ἔργα των ἐνδιαφέρον δια τὸν Στράβωνα, θὰ πρέπη νὰ ἀποκλεισθοῦν ὡς σχολιασταὶ τοῦ γεωγράφου.

A. E. Bakalopoulos, *Thasos, son histoire, son administration de 1453 à 1912*. Paris 1953. 4^ο Σελ. 200, πίν. VIII. [École Française d'Athènes. Études Thasiennes, II].

Μετά τὰς εἰδικὰς μελέτας τῶν G. Perrot, *Mémoire sur l'île de Thasos*, Σ. Μερτζίδου, *Τὰ Θασιακὰ ἢ Ἱστορία τῆς νήσου Θάσου*, Γ. Παπαευστρατίου, *Ἱστορία τῆς νήσου Θάσου*, Π. Ἀξιωτίδου, *Ἡ Θάσος*, καὶ τὰς ἐγκατεσπαρμένας εἰδήσεις περὶ τῆς ἱστορίας τῆς Θάσου εἰς ἔργα ἡμετέρων καὶ ξένων, ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος τῶν νεωτέρων χρόνων, ἡ μελέτη τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Ἀποστόλου Βακαλοπούλου ἀποτελεῖ τὴν πρώτην πλήρη, κατὰ τὸ δυνατόν, συστηματικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν ἐκθεσιν τῆς ἱστορίας τῆς Θάσου κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους καὶ συγκεκριμένως ἀπὸ τῆς καταλήψεως τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων κατὰ τὸ ἔτος 1453 μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως αὐτῆς ὑπὸ τοῦ ἐλληνικοῦ στόλου κατὰ Ὀκτώβριον 1912.

Ἡ χρησιμοποίησις εἰς εὐρείαν κλίμακα ἐξ ἐπιτοπίων κοινοτικῶν καὶ ἰδιωτικῶν ἀρχείων νέων ἀνεκδότων γραπτῶν πηγῶν καὶ ἰδίως ἐπισήμων ἐγγράφων, τινὰ τῶν ὁποίων δημοσιεύονται ἐν τῷ παραρτήματι, τῆς ἐπιμελῶς περισυλλεγείσης ἐπὶ τόπου προφορικῆς παραδόσεως καὶ τῶν πάσης φύσεως βοηθημάτων, ἡμετέρων καὶ ξένων· ἡ αὐστηρὰ κριτικὴ, εἰς ἣν ὑποβάλλονται αἱ πηγαὶ ὡς πρὸς τὴν ἀξιοπιστίαν των, καὶ ἡ πλήρωσις τῶν χασμάτων, τὰ ὅποια παρουσιάζουν, δι' εὐστόχων καὶ πειθαρχημένων εἰς τοὺς νόμους τῆς λογικῆς εἰκασιῶν· ἡ ἐξέτασις τῶν ποικίλων ὀψεων τῆς ζωῆς τῆς νήσου, τῆς κοινωνικῆς, τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς οἰκονομικῆς, κατὰ τὰς διαφόρους φάσεις τῆς ἱστορικῆς σταδιοδρομίας τῆς, ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τοῦ Ὀθωμανοῦ σουλτάνου μέχρι τοῦ ἔτους 1813 μὲ τὰς βραχείας παρεμβολὰς τῆς ἐνετικῆς καὶ τῆς ρωσικῆς κατοχῆς, ὑπὸ τὴν συγκυριαρχίαν τοῦ Ὀθωμανοῦ σουλτάνου καὶ τοῦ πασᾶ τῆς Αἰγύπτου Μεχμέτ - Ἀλῆ καὶ τῶν διαδόχων του μέχρι τοῦ ἔτους 1902, καὶ ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν ἐκ νέου μόνον τοῦ Ὀθωμανοῦ σουλτάνου μέχρι τοῦ ἔτους 1912· ἡ ἐρμηνεία τῶν ἱστορουμένων γεγονότων κατὰ τὰς θεωρητικὰς ἀρχὰς τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης· πάντα τὰ στοιχεῖα ταῦτα, ἀποτελοῦντα τὰς ἀρετὰς τῆς μελέτης, ἐξαιροῦν ὑπὲρ τὰς ἄλλας περὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ἐρασιτεχνικὰς ἐργασίας καὶ προσδίδουν εἰς αὐτὴν τὸν ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρά της.

Ἀπλῶς μόνον θὰ ἠδύνατό τις νὰ παρατηρήσῃ ὅτι τὰ ἱστορούμενα γεγονότα θὰ ἠρμηνεύοντο κατὰ τρόπον τελειότερον καὶ ἀσφαλέστερον, ἐὰν ἐλαμβάνοντο ὑπ' ὄψιν ὑπὸ εὐρύτεραν κλίμακα τὰ ἀντίστοιχα γεγονότα ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Τουρκίας καὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ ἰδίως ἡ ἀπὸ τῶν μέσων περίπου τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἐκδηλωθεῖσα τάσις πρὸς κα-

τάργησιν ἢ περιορισμὸν τῶν ἐκ τοῦ θεοκρατικοῦ χαρακτηῆρος τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους ὡς κράτους μωαμεθανικοῦ δικαιολογουμένων προνομίων τοῦ παρθητικοῦ σουλτάνου καὶ τῶν διαδόχων του πρὸς τὴν ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν καὶ δι' αὐτῆς πρὸς τὸ ὑπόδουλον ἑλληνικὸν ἔθνος ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν προσπάθειαν πρὸς ἀνακαίνισιν τῶν θεσμῶν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὰς ἀρχάς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ δημοσίου δικαίου καὶ συγκεκριμένως πρὸς παραχώρησιν ἴσων ἀτομικῶν καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων εἰς πάντας τοὺς ὑπηκόους τοῦ σουλτάνου ἀνεξαρτήτως θρησκευματος καὶ καταγωγῆς. Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἡ μελέτη θὰ ἡδύνατο νὰ χρησιμοποιηθῆ εὐκολώτερον καὶ ἀκοπώτερον ὡς ἡ βάσις εὐρυτέρας συνθέσεως συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχήν, ὅτι, ἕσονδῆποτε περιορισμένης ἐκτάσεως χρονικῶς καὶ τοπικῶς καὶ ἂν εἶναι τὸ ὑπὸ διαπραγματεύσειν θέμα, πρέπει νὰ ἐρευνᾶται καὶ θεωρῆται τοῦτο ὑπὸ τὴν παγκόσμιον ἄποψιν.

Καίτοι δὲ πρόκειται περὶ ζητήματος καθαρῶς ἐξωτερικοῦ καὶ τεχνικοῦ, περὶ οἰκονομίας τῆς ἐκθέσεως τῶν ἱστορουμένων γεγονότων, νομίζω ὅτι θὰ καθίστατο ἀκοπωτέρα τοῦ κειμένου ἢ ἀνάγνωσις, ἐὰν ἡ ἐξέτασις καὶ ἡ διαλεύκανσις πολυπλόκων ζητημάτων ἕνεκα τῆς συγκρούσεως ἢ τῆς ἀντιφάσεως τῶν εἰδήσεων τῶν πηγῶν περιελαμβάνετο εἰς τὰς ὑποσημειώσεις.

N. ΒΛΑΧΟΣ

Terence Spencer, Fair Greece, Sad Relic. Literary Philhellenism from Shakespeare to Byron. London, Weidenfeld and Nicolson, [1954]. 8° pp. XI, 312.

Every Englishman who has lived in Greece and come to know the modern inhabitants must have undergone the startling experience of finding half his preconceived notions about them belied by the facts. If he wonders why he has been misinformed, Mr. Spencer's book will tell him. Here is a fascinating record of ideas and sentiments and prejudices about Greece and the Greeks current in England from the Elizabethan Age to the time of Byron. The writings of innumerable people have been consulted, merchants, seamen, ambassadors, poets, Hellenists and travellers of all Sterne's categories from the «idle» to the «splenetic»; and out of this mass of information emerges a clear account of the vacillating sentiments of the English towards Greece.

The Elizabethans, one is surprised to learn, owed their biased view of the Greeks to some extraordinary misconceptions;—to the

belief, for instance, that many of the nations of Europe were descended from Trojan exiles. Such a belief was widespread and did much to alienate the sympathies of the western countries from the Greeks and to encourage people to see in the fall of Constantinople a just retribution for the sack of Troy. Mohamet II, exploiting the similarity of the sounds in «Turchi» and «Teucrici», could plausibly foster a belief in the racial affinity of the Turks and the Trojans. The Renaissance, too, had given currency to all the Roman prejudices against the Greeks. In Plautus, Mr. Spencer points out, the verb *pergraecari* had come to mean «to spend the hours in mirth, luxurious eating and drinking, and general dissipation». Virgil, Cicero and Juvenal all struck the disparaging note; and even St. Paul had given his testimony against the Greek character. Thus it was that at a time of harrowing misfortune at home, the Greek name was so traduced abroad as to become a synonym for «cheat» and «sharpener».

Such unfavourable views could not, of course, stand up to the facts of experience; and as the number of English travellers to Greece and the Near East increased, juster appreciations began to prevail. Among the early sources of first-hand information were merchants of the Levant Company, or British ambassadors to the Porte and their chaplains; occasionally one is indebted to strange characters like the privateer, Sir Kenelm Digby, who pauses in his piracies to speculate upon the ease with which a Christian invader, aided by the Greeks of the country, might take possession of the Morea. Then in 1636 a book was published recording the voyage «into the Levant» of Sir Henry Blount, the first of a long line of sentimental travellers who visit the hallowed places of the classical world with their Pausanias in their pockets. The passion for collecting, too, began in the 17th century. We read of the enterprising ambassador, Sir Thomas Roe, for example, who made an unsuccessful attempt to acquire the reliefs of the Porta Aurea in Constantinople.

It is interesting to find that after the rupture with Rome many of the Reformers turned eagerly to the Greek church, hoping, no doubt, that some of the traditions of primitive Christianity might there survive in purer form. And it was from one Christophoros Angelos that in 1619 the English derived their earliest first-hand information about Orthodox doctrine. Interest developed in the course of the century, and thanks to Sir Paul Ricaut and Sir

George Wheler the English came to understand something of the achievement of the Greek church in keeping alive the Christian faith throughout the years of Turkish oppression. Among the intriguing bits of information that Mr. Spencer has unearthed is the fact that the first Greek church was erected in London as early as 1677, and that there existed a Greek college at Oxford for a short time at the end of the 17th century, to which «divers young men from Smyrna» and Constantinople came over as students.

After the merchants and the ambassadors came the Hellenists, like the group of three Englishmen, George Wheler, Francis Vernon and Sir Giles Eastcourt, who visited Greece in the company of the Frenchman Jacob Spon, collected marbles and inscriptions and faithfully recorded their experiences. In the 18th century a new kind of traveller began to make his appearance, the English nobleman who would charter his own ship and, equipped with a classical tutor, would extend the Grand Tour into Greek waters. Books on Greece became more frequent; even books of engravings of the Greek architectural scene began to appear; and with the growing mass of first-hand knowledge comes better appreciation of the modern Greeks. How different from the prejudices of the Elizabethans are the statements of Stuart and Revett, who were in Athens in 1751 and 1752:

«They (Stuart and Revett) tell their readers that the Athenians have more vivacity, more genius, and a politer address than any other people in the Turkish dominions; that they have great courage and sagacity in opposing any further burdens which the rigorous government tries to lay upon them; that they have great sprightliness and expression in their countenances; that their bodies are well proportioned, with a due mixture of strength and agility; and that the women have a peculiar elegance of form and manners».

Who could wish for a more handsome testimonial than that!

The new Hellenism of the latter part of the 18th century was the result of growing familiarity with the architecture and artistic wonders of Greece. There was the discovery of the Doric order; there were the expeditions organized by the Society of Dilettanti; and in consequence an enthusiastic admiration for Greece quite overshadowing the older sentiment for Rome. The fruits were soon apparent in the erection of Grecian buildings in all the cities of western Europe.

The perennial qualities of the Greeks emerge again and again in the observations of the early travellers: many a touch strikes an answering chord in one's own experience. When the Earl of Sandwich writes that «in their diet they are sober and abstemious, and their whole way of living very frugal and sparing», one is bound to agree that in this respect there has been little change. Many allied soldiers, too, from the last war could echo the words of Bartholomaeus Georgevitz, written in 1544, that, although the death penalty was imposed for harbouring fugitives, «notwithstanding the Armenians and Grecians do not cease daily to hide the Christian captives in their houses, and bring them disfigured with their apparel unto the ships of the Venetians, or other Christians, and give provision requisite for their journey, with all other things necessary, neither by them are there omitted any tokens of godly love...».

From Elizabethan misconceptions about the Greeks to the warm sympathy of 18th century Philhellenes and even to the active participation of some in the cause of Greek liberty is a far cry indeed. That the reader follows every change in sentiment with absorbing interest is some measure of Mr. Spencer's achievement. It should be a matter for gratification — especially in Greece — that Mr. Spencer has made this scholarly review of Philhellenism without the least sentimentality, and yet, quite clearly, has been inspired by the same sympathy as the best of the Philhellenes of whom he writes.

H. DAVIES

Oronzo Parlangèli, Sui dialetti romanzi e romaici del Salento. Memorie dell'Istituto Lombardo di Scienze e Lettere (Classe di Lettere, Scienze morali e storiche), Vol. XXV - XVI della Serie III, fasc. III. Milano 1953, σ. 93 [1] - 200 [108].

Ἐπὶ τὸν καιρὸ πού ὁ Karl Witte ἀνακάλυψε στὶς ἀρχὲς τοῦ περασμένου αἰῶνα πᾶνω στὰ ἀπρόσιτα βουνὰ τοῦ Aspromonte τῆς Καλαβρίας ἑλληνογλωσσους πληθυσμούς, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου ὄλο καὶ μεγαλώνει καὶ οἱ ὑποθέσεις γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν ἑλληνικῶν διαλέκτων τῆς Καλαβρίας καὶ Ἀπουλίας διαδέχονται ἡ μία τὴν ἄλλη.

Ἐπὶ μισὸ περίπου αἰῶνα ἡ ἀποψη τοῦ σοβαρότερου μελετητῆ τῶν ἑλληνικῶν τῆς Κάτω Ἰταλίας Giuseppe Morosi, πού δεχόταν ὅτι ἡ

ὑπαρξή τους εἶναι ἀποτέλεσμα ἐποικισμῶν ἀπὸ τὶς ἀνατολικότερες περιοχὲς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, κυρίως κατὰ τὸν 9^ο καὶ 10^ο αἰῶνα, φαίνεται νὰ ἔχη ἐπιβληθῆ σὰν ἀποδειγμένη ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια, παρ' ὅλες τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ Χατζιδάκι, πού σὲ σύντομες παρατηρήσεις δεχόταν τὴν ἀδιάσπαστη συνέχιση τῆς Ἑλληνικῆς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων προχριστιανικῶν ἑλληνικῶν ἐποικισμῶν ἕως σήμερα.

Διαφορετικὸ δρόμο παίρνει ἡ ἔρευνα μετὰ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Γερμανοῦ ρομανιστῆ καθηγητῆ, Gerhad Rohlfs. Ἀπὸ 35 περίπου χρόνια ὁ Rohlfs σὲ πολυάριθμες ἐξαντλητικὰς καὶ βασικὰς μελέτες του συλλέγει νέο ὕλικό, ἐλέγχει τὸ παλαιότερο καί, ἀνατρέχοντας στὴν ἱστορία καὶ σὲ παλαιότερα γλωσσικὰ μνημεῖα, θεμελιώνει τὴ θεωρία τῆς γλωσσικῆς συνέχειας τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Κάτω Ἰταλίας.

Ἡ θεωρία ὁμῶς τοῦ Rohlfs, πού, ὅπως εἶναι φυσικό, ἔχει καὶ τὶς ὑπερβολὰς τῆς, μ' ὄλο πού ἀναγνωρίστηκε ἀπὸ πολλοὺς ἑλληνιστὰς, ρομανιστὰς καὶ ἰνδοευρωπαϊστὰς γενικότερα, πολεμήθηκε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν αὐθεντικὸ νεοελληνιστῆ H. Pernot, ἀπὸ Ἰταλοὺς γλωσσολόγους, πού ἀνάμεσά τους διακρίνονται οἱ Battisti, Pagliaro καὶ Alessio. Στὴ σειρά τῶν ἀντιπάλων τοῦ Rohlfs προστίθεται τὴν ὥρα καὶ ὁ νέος Ἰταλὸς συναδελφός O. Parlangèli.

Χαιρετίζουμε μὲ χαρὰ τὴν ἐκδοσὴ τῆς μελέτης πού κρίνουμε σήμερα. Ἐρχόμενη ὕστερα ἀπὸ σειρά μονογραφίαι, πού ὁ συγγραφέας ἀφιέρωσε σὲ διάφορα ζητήματα τῶν διαλέκτων τῆς ἀνατολικότερης ἀπὸ τὶς δύο ἑλληνόγλωσσες νησίδες, τοῦ Σαλέντου, ξαναθέτει τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου τῆς περιοχῆς αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ ὄλων τῶν κατωῖταλικῶν ἑλληνικῶν γενικότερα. Μὲ τὸ νέο—κυρίως ρομανικὸ—ὕλικό πού προσφέρει καὶ μὲ τὴ συστηματοποίηση τῆς ἀντίθετης ἀπὸ τὸν Rohlfs ἀποψῆς, ἢ μελέτη τοῦ P., καὶ ἂν δὲν ὀδηγεῖ στὴν παραδοχὴ τῆς ἀποψῆς του, συμβάλλει στὴν ἐμβάθυνση τῆς ἔρευνας μὲ τὴ συζήτηση πού θὰ προκαλέσῃ καὶ συντελεῖ στὴν ὀριστικότερη λύση τοῦ προβλήματος.

Τὸ βιβλίον, ὕστερα ἀπὸ μιὰ μικρὴ εἰσαγωγὴ (σ. 94 [2] - 97 [5]), ὅπου ὁ συγγραφέας ἐκθέτει τὴ θεωρία του καὶ τὴ μέθοδο πού ἀκολουθεῖ στὴν ἔρευνά του, ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα κεφάλαια :

- I. La latinità del Salento (σ. 97 [5] - 107 [15]).
- II. Il grico ¹ è un dialetto neogreco (σ. 107 [15] - 132 [40]).
- III. I Greci nel Salento (σ. 132 [40] - 158 [66]).
- IV. I Grichi ¹ nel Salento (σ. 159 [67] - 169 [77]).

¹ Οἱ ὄροι *grico*, *Grichi*, *Grichia*, πού λέγονται ἀπὸ τοὺς ντόπιους, χαρακτηρίζουν τὰ ἑλληνικά, τοὺς ἑλληνόφωνους καὶ τὴν περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς ἐλ-

Σε Excursus (σ. 170 [78] - 176 [84]) μελετᾶ τὴν ἔννοια ποῦ ἔχει ὁ ὅρος «*thema Loggoβαρδίας*» στοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς. Ἀκολουθοῦν δύο παραρτήματα (σ. 176 [84] - 178 [86]), ὅπου δημοσιεύονται ἔγγραφα σχετικὰ μὲ τὴν παλαιότερη ἔκταση τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὸ Σαλέντο, καὶ τέλος μία χρονολογικὴ βιβλιογραφία τῶν ἑλληνικῶν διαλέκτων τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ πίνακες πραγμάτων, λέξεων καὶ συγγραφέων, ποῦ ἀναφέρονται στὸ ἔργο.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τοῦ δ Ρ. ὑποστηρίζει πὼς τὸ Σαλέντο ἀποικίστηκε νωρὶς ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους καὶ ὡς ἀπόδειξη φέρνει τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ρομανικὴ διάλεκτος τῆς περιοχῆς εἶναι ἀρχαϊκὴ καὶ παρουσιάζει κοινὰ σημεῖα μὲ συντηρητικὲς ρομανικὲς διαλέκτους τῆς Ἰταλίας, εἰδικότερα μὲ τὶς διαλέκτους τῆς Καλαβρίας καὶ τῆς Σικελίας, ἐνῶ διαφέρει ἀπὸ τὶς ἄλλες διαλέκτους τῆς Ἀπουλίας καὶ γιὰ τὸ λόγο, ὅτι τὰ λατινικὰ ἐποικοδομήθηκαν πάνω σὲ διαφορετικὸ γλωσσικὸ ὑπόστρωμα στὶς περιοχὲς αὐτές.

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο προσπαθεῖ ν' ἀποδείξει ὅτι τὰ σημερινὰ ἑλληνικὰ τοῦ Σαλέντου (grico) δὲν ἔχουν καμιὰ σχέση μὲ τὰ δωρικὰ ἢ προδυζαντινά, ποῦ μιλήθηκαν στὸν Τάραντα. Ἀντίθετα ἡ ὅλη σημερινὴ διάρθρωση (struttura) τῶν σαλεντινῶν ἑλληνικῶν παρουσιάζει τὰ ἴδια βασικὰ χαρακτηριστικὰ μὲ ἄλλες νεοελληνικὲς διαλέκτους. Οἱ ἀρχαῖσμοι ποῦ παρατηρήθηκαν στὸ grico, ἢ δὲν εἶναι ἀρχαῖσμοι ἢ δὲν ἀποδείχνουν τίποτα γιὰ τὴν καταγωγὴ τῆς διαλέκτου, ἀφοῦ βρίσκονται ἐπίσης καὶ σὲ ἄλλες ἑλληνόγλωσσες περιοχὲς (Πόντος, Πελοπόννησος, νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, Κύπρος) ἢ, πάντως, θὰ βρίσκονταν σὲ παλιότερες φάσεις τῆς Ἑλληνικῆς, μὰ ἐξαφανίστηκαν σήμερα. Μέρος ἀπὸ τοὺς ἀρχαῖσμούς τῶν σαλεντινῶν (καὶ τῶν καλαβρέζικων) πρέπει νὰ μεταφέρθηκε στὴν Ἰταλία ἀπὸ βυζαντινοὺς ἀποίκους, ἄλλοι, λεξιλογικοὶ κυρίως, πρέπει νὰ ξαναγύρισαν ὡς ἀντιδάνεια ἀπὸ τὴ ντόπια Λατινικὴ, ποῦ τὰ εἶχε δανειστῆ ἀπὸ τοὺς πληθυσμούς τῆς ἀρχαίας Μεγάλης Ἑλλάδας κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς κατάκτησής της ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο, στηριζόμενος σὲ προσωπικὴ ἐρμηνεῖα ἀρχαίων κειμένων, σὲ σχετικὲς ἱστορικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς μελέτες, ὁ Ρ. διατυπώνει σειρὰ ὑποθέσεων, μὲ τὶς ὁποῖες ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ταραντινοὶ δὲν κατέλαβαν ποτὲ ὀλόκληρὴ τὴν περιοχὴ τοῦ Σαλέντου καὶ ὅτι οἱ Μεσσάπιοι, ποῦ τὴν κατοικοῦσαν, ἔμειναν πολιτικὰ ἀνεξάρτητοι,

ληνικῆς γλωσσικῆς νησίδας, τοῦ Σαλέντου. Ὁ Ρ. προσπαθεῖ καὶ σὲ ἄλλες μελέτες του νὰ ἐπιβάλλῃ τοὺς ὅρους αὐτοὺς ὡς τεχνικούς. Ἔτσι ἀποφεύγονται συγχύσεις, ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὴ χρήση ὀρων μὴ κυριολεκτικῶν, ὅπως «ἑλληνικὰ τῆς Ἀπουλίας», «τῆς Terra d'Otranto».

έπομένως και γλωσσικά δὲν ἀφομοιώθηκαν ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας. Ἡ ρωμαϊκὴ κατάκτηση εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα καὶ τὸ γλωσσικὸ ἐκλατινισμὸ τῆς περιοχῆς. Οἱ βυζαντινοὶ βρῆκαν, κατὰ τὸ συγγραφέα, τὸ Σαλέντο ἐκλατινισμένο.

Ἀνατρέχοντας στοὺς βυζαντινοὺς χρονογράφους συγκεντρώνει τις πληροφορίες, πού ἀναφέρουν μεταφορῶς πληθυσμῶν ἀπὸ τις ἀνατολικότερες περιοχὲς τοῦ κράτους στὴν Κάτω Ἰταλία, ὑποθέτει δὲ ὅτι τὸ φαινόμενο αὐτὸ θὰ ἦταν ἀρκετὰ συνηθισμένο, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἀναφέρεται συχνὰ ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ Βυζαντίου ἢ μᾶλλον ἀκριβῶς γι' αὐτό. Ἀποτέλεσμα τῶν ἀποικισμῶν αὐτῶν εἶναι ὁ ἐξελληνισμὸς τμήματος τῆς Καλαβρίας καὶ τοῦ Σαλέντου ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς. Τὰ σημερινὰ ἑλληνικὰ τῆς Κάτω Ἰταλίας δὲν εἶναι παρὰ ἐπιβίωση τῶν βυζαντινῶν ἑλληνικῶν.

Στὸ τέταρτο κεφάλαιο δέχεται πῶς ἡ κεντρικὴ περιοχὴ τῆς ἀπουλιανῆς χερσονήσου, πού ἐξελληνίστηκε ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς, δὲν πρέπει νὰ ἦταν σημαντικὰ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἑλληνόφωνη περιοχὴ. Ἡ παρεμβολὴ ἕμως τῆς ἑλληνόγλωσσης αὐτῆς σφῆρας ἀνάμεσα σὲ ρομανικοὺς πληθυσμοὺς διάσπασε τὴν ἐνότητα τῶν ρομανικῶν διαλέκτων καὶ προκάλεσε τὴ διαφοροποίησή τους. Ἡ νότια ρομανικὴ ζώνη διατηρήθηκε πρὸ συντηρητικῆ, ἐνῶ ἡ βορειότερη ἐξαιτίας τῆς ἐπαφῆς τῆς μὲ τὸν κύριο κορμὸ τῶν ἰταλικῶν διαλέκτων δέχτηκε νεολογισμοὺς, πού παρατηροῦνται καὶ στὴ διάλεκτο τοῦ Bari.

Εἶναι ἀδύνατο στὸ μικρὸ αὐτὸ σημείωμα, πού σκοπὸς του εἶναι νὰ κάμῃ γνωστὴ στὸ ἑλληνικὸ ἐπιστημονικὸ κοινὸ μιὰ ἐργασία πού τὸ ἐνδιαφέρει ἄμεσα, νὰ δώσουμε λεπτομερέστερη ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου τῆς χωρὶς τὸν κίνδυνον ν' ἀλλάξουμε τὸ χαρακτῆρα του, συζητώντας τὰ καθέκαστα τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ συγγραφέα. Αὐτὸ ἤδη ἔχει γίνει σὲ μεγάλη ἰδιαιτέρῃ μου μελέτῃ, πού ἐλπίζω γρήγορα νὰ τυπωθῇ.

Τὸ πλούσιο σὲ ἐπιχειρήματα, σὲ ὀξεῖες παρατηρήσεις καὶ νέο (ρομανικὸ) ὕλικὸ βιβλίον τοῦ Ἰταλοῦ συναδέλφου ἀσφαλῶς θὰ προκαλέσῃ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἄλλων εἰδικῶν. Πρὸσωπικὰ δὲν μπορῶ νὰ συζητήσω ἔγκυρα τὰ προβλήματα πού ἀνάγονται στὸ ρομανικὸ μέρος τῆς ἐπιχειρηματολογίας του. Ξεκινώντας ἕμως ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ ὕλικὸ τοῦ ἔργου του ἔχω τὴν ἐντύπωση, ὅτι ἡ συζήτηση πού θ' ἀκολουθήσῃ θὰ δικαιώσῃ τὴν ἀποψὴ τῆς προβυζαντινῆς καταγωγῆς τῶν ἑλληνικῶν τῆς Κάτω Ἰταλίας.

Κατέγινα μὲ λεπτομερικὴ κριτικὴ ἐξέταση ὄλων τῶν ἱστορικῶν μαρτυριῶν, πού μιλοῦν γιὰ ἀποικισμοὺς στὴν Κάτω Ἰταλία. Τὸ συμπέρασμα μου εἶναι ὅτι καμιὰ ἀπ' αὐτῆς δὲν ἔχει ἀποδεικτικὴ ἀξία γιὰ τὸν ἐξελληνισμὸ τῶν σημερινῶν ἑλληνόγλωσσων περιοχῶν ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς, πού, κατὰ τὸν P., ἔφτασαν στὴν Ἰταλία γιὰ διάφορους λόγους ἀπὸ διάφορες χώρες καὶ σὲ διαφορετικὲς ἐποχῆς. Ὑπάρχουν βέ-

θαια διαφορές από ιδίωμα σε ιδίωμα, πού, όταν δὲν ἐξηγούνται ὅπως οἱ ἀνάλογες διαφορές ιδιωμάτων σε ἕλες τίς γλώσσες τοῦ κόσμου, πρέπει νὰ ζητηθῆ ἐπίδραση κάποιων ἐποίκων, πού, ἀκόμα καὶ σε μεταβυζαντινοὺς χρόνους, ἐγκαταστάθηκαν στὴν Κάτω Ἰταλία (πρὸς φαινόμενα βόρειου φωνηεντισμοῦ στὸ Cardeto τῆς Καλαβρίας).

Ἡ βασικὴ ἔμως ἐνότητα τῶν δύο γλωσσικῶν ἐλληνικῶν νησίδων σε ζητήματα, φωνητικού κυρίως, ἀρχαϊσμοῦ μὲ πείθει ὅτι οἱ νέοι σποραδικοί ἀποικοὶ βρῆκαν ντόπιο πληθυσμό, πού ἐξακολουθοῦσε νὰ μιλῆ ἐλληνικά ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα.

Ὅλα τὰ ζητήματα αὐτὰ γίνονται ἀντικείμενο ἔρευνας στὴ μελέτη μου. Θὰ ἤθελα μόνο νὰ σημειώσω ἐδῶ ἓνα μεθοδολογικὸ σφάλμα, πού, κατὰ τὴ γνώμη μου, παρασύρει τὸ συγγραφέα σε ἐξαγωγή συμπερασμάτων πού δὲν ἀνταποκρίνονται στὰ πράγματα. Ὁ Ρ., προσπαθώντας νὰ θεμελιώσῃ τὴ θεωρίαν τῆς βυζαντινῆς καταγωγῆς τῶν ἐλληνικῶν τῆς Ἰταλίας, καταφεύγει σε ἓνα εἶδος στατιστικῆ σύγκριση τῶν νεωτερικῶν τους στοιχείων πρὸς τὰ ἀρχαϊκά, τὰ ὅποια ἔμως δὲν προσπαθεῖ νὰ χρονολογήσῃ μὲ ἀκρίβεια καὶ τὰ θεωρεῖ ἔτσι: ὡς μιὰ *patina di archaicità* (σ. 110 [18]). Καὶ ἐπειδὴ βρίσκει ὅτι τὰ περισσότερα στοιχεία τῆς σημερινῆς διάρθρωσης τῶν διαλέκτων αὐτῶν εἶναι νεωτερικά, πράγμα πού, ὅσο ξέρω, κανένας δὲν ἀρνήθηκε, συμπεραίνει ὅτι δὲν ἔχουν καμιά σχέση μὲ τὴν ἀρχαία ντόπια γλωσσικὴ παράδοση. Στὴν ἔρευνα ἔμως γιὰ τὴν καταγωγὴ μιᾶς διαλέκτου, πού εἶναι ζήτημα ἱστορικό, δὲν ἐπιτρέπεται ἡ σύγκριση τοῦ σύγχρονου μὲ τὸ διαχρονικό. Τὰ ἀρχαϊκά κατάλοιπα, καὶ ἐκεῖ ὅπου δὲν τίθεται ζήτημα διάσπασης τῆς ἀρχαίας γλωσσικῆς παράδοσης, ὅπως λ. χ. στὴ διάλεκτο τοῦ Πόντου, εἶναι ἐλάχιστα συγκρινόμενα μὲ τὰ νεωτερικά. Ἐκεῖνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει στὴν περίπτωσι τῆς ἔρευνας τῆς καταγωγῆς τῶν κατωϊταλικῶν διαλέκτων εἶναι νὰ χρονολογήσουμε μὲ τὴ δυνατὴ ἀκρίβεια τοὺς λίγους ἀρχαϊσμούς, κυρίως τοὺς βασικούς φωνητικούς.

Ἄν, ὅπως πιστεύω πὼς ἀποδείχνω στὴ μελέτη μου, οἱ ἀρχαϊσμοὶ αὐτοὶ εἶναι προβυζαντινοὶ καὶ γενικοὶ καὶ στίς δύο γλωσσικῆς νησίδες, ἄν, ὅπως εἶναι βέβαιο, ἡ ὕπαρξις καὶ ἡ γενικότητά τους δὲν ἐξηγεῖται ἀπὸ τοὺς μαρτυρημένους (καὶ πολὺ περισσότερο ἀπὸ ἀμάρτυρους) ἐποικισμούς ἀπὸ ἀνατολικότερες ἐλληνόγλωσσες περιοχές, ἄν, ἀντίθετα, ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ κατωϊταλικά ἐλληνικά ἐπιγραφικὰ κείμενα προ- καὶ μεταχριστιανικά, αὐτὸ μᾶς ὑποχρεώνει νὰ δεχτοῦμε ὅτι καὶ τὰ δωρικὰ λεξιλογικὰ κατάλοιπα, πού ἀνακάλυψε ὁ Rohlfs ἢ ὁ ὑποφαινόμενος στὸ πλούσιο ὕλικό πού δημοσίεψε ἐκεῖνος, δὲ μεταφέρθηκαν στὴν Ἰταλία ἀπὸ βυζαντινοὺς μὴ Δωριεῖς, οὔτε ξαναγύρισαν ἀπὸ τὰ λατινικά, ἀλλὰ συνεχίζουν τὴν ἀρχαία ντόπια ἐλληνικὴ γλωσσικὴ παράδοση.

Στὴν περίπτωσιν αὐτή, ἐκεῖνο ποῦ μένει νὰ ἐξηγηθῆ εἶναι οἱ λόγοι τῆς μακροβιότητος τῶν κατωῖταλικῶν ἑλληνικῶν. Ἦδη, γιὰ τὰ ἑλληνικὰ τῆς Καλαβρίας τουλάχιστο, τονίσθηκε ἡ σημασία ποῦ ἔχει γιὰ τὴ γλωσσικὴ τους συντηρητικότητα ἢ γεωγραφικὴ ἀπομόνωση τῶν πληθυσμῶν, ποῦ κατοικοῦν στὰ ἀπρόσιτα βουνὰ τοῦ Aspromonte. Παράλληλα ὁμοῦς πρὸς τὸν γεωγραφικὸ παράγοντα, ποῦ καθορίζει καὶ τὸ εἶδος τῆς ζωῆς (βοσκοί, γεωργοί), θὰ ἔπρεπε νὰ ἐρευνηθοῦν ἱστορικὰ καὶ οἱ ἄλλοι λόγοι, ποῦ συνετέλεσαν στὸ νὰ παραμείνουν οἱ ἑλληνόγλωσσοι πληθυσμοὶ στὴν πλειονότητά τους πρωτόγονοι καὶ καθυστερημένοι καὶ νὰ ζοῦν μιὰ ζωὴ ποῦ δὲν τὴν ἄγγιξε ὁ νεώτερος πολιτισμὸς, οὔτε τοὺς ἀφομοίωσε ἀκόμα ὀλοκληρωτικὰ τὸ ὄργανο, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς ἐκφράστηκε, ἢ ἰταλικὴ γλῶσσα.

Ὅποιαδήποτε ὁμοῦς λύση καὶ ἂν δοθῆ στὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν ἑλληνικῶν τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτό, ἡ μελέτη τῶν διαλέκτων ποῦ μᾶς ἀπασχολοῦν δὲν παύει νὰ παρουσιάζῃ ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον, ὄχι μόνον γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς καὶ γιὰ τὴ νεοελληνικὴ καὶ ρομανικὴ διαλεκτολογία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ γενικὴ γλωσσολογία γενικότερα (προβλήματα συμβίωσης δύο γλωσσῶν).

Γι' αὐτὸ εὐχόμεσθε καὶ περιμένουμε τὴ μελέτη τῆς γραμματικῆς καὶ τοῦ λεξιλογίου τῆς σαλεντινῆς διαλέκτου, ποῦ ὁ P. ἀναγγέλλει στὸ βιβλίον του. Εἶμαι βέβαιος πὼς καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες τοῦ Rohlfs ὑπάρχει ἀκόμα ἔδαφος γιὰ ἔρευνα. Θὰ ἦταν εὐχῆς ἔργο, ἂν οἱ μελέτες ποῦ θὰ ἐπακολουθήσουν καταγίνονταν μὲ τὸ ἴδιωμα κάθε ἑλληνόφωνου χωριοῦ χωριστά. Ἔτσι θὰ μπορούσαμε, ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ εἰκόνα τοῦ καθενὸς νὰ ἀναχθοῦμε σὲ μερικὰ συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὴν ἐπίδραση, ποῦ ἴσως ἄσκησαν ἐδῶ κι' ἐκεῖ μεταγενέστεροι κυρίως ἀπὸ τὸ Βυζάντιο ἄποικοι, ποῦ ἐγκαταστάθηκαν πάνω στὸ παλιὸ ντόπιον ἑλληνικὸ ὑπόστρωμα.

Ἐλπίζω ὅτι ὁ συγγραφέας, ποῦ στὸ σημερινό του βιβλίον μᾶς δίνει δείγματα μιᾶς ἀναμφισβήτητης εὐφυΐας, θὰ μᾶς διδάξῃ στὶς ἀναγγελλόμενες ἐργασίες του πολλὰ καὶ ἐνδιαφέροντα νέα πράγματα.

ΣΤΑΜ. Κ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ

Émile Missir, Dictionnaire Français - Roméique, deuxième édition entièrement refondue, avec un avertissement de André Mirambel et la préface de la 1ère édition par Louis Roussel. Paris, Klincksieck, [1954]. 8^ο Σελ. XVI, 1044.

Οἱ πολλαπλῆς πνευματικῆς σχέσεις ποῦ συνδέουν τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Γαλλία, κυρίως ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19^{ου} αἰῶνα, στάθηκαν ἡ αἰτία

της συγγραφής μεγάλου αριθμού έλληνογαλλικών και γαλλοελληνικών λεξικών, που ανάλογό τους δὲ γνώρισε κανένας ἄλλος ξενόγλωσσος τομέας.

“Όλα ὅμως σχεδὸν τὰ ξεπερασμένα σήμερα λεξικά αὐτά, σὲ ὅ,τι ἀναφέρεται στὸ ἑλληνικό τους ὕλικό, καὶ ὅταν ἀκόμα δὲν ἔδιναν ἀποκλειστικά τὸν ὄρο τῆς καθαρῆς τὸν ἀντίστοιχο τοῦ γαλλικοῦ, ἔδιναν καὶ στὴ φωνητική καὶ στὴ μορφολογία τῶν λέξεων μιὰ τέτοια εἰκόνα, ποὺ παρουσίαζε τὴ γλώσσα μας στὰ μάτια τῶν ξένων σὰν τὸ πιὸ ἀκατάστατο καὶ δυσκολομάθητο ὄργανο ἔκφρασης.

Ἡ συστηματική ὅμως μελέτη τῆς νέας Ἑλληνικῆς, ποὺ ἀρχίζει στὴ Γαλλία μὲ τὸν Ψυχάρη, ἢ μεγαλύτερη γνωριμία τῆς νέας μας λογοτεχνίας ἀπὸ τὸ γαλλικὸ κοινό, ὅπως καὶ ἡ προσφυγή ὅλο καὶ περισσότερο Ἑλλήνων σπουδαστῶν καὶ διανοουμένων στὴ γαλλικὴ πρωτεύουσα ἔκανε ἀναγκαία τὴν ἐκπόνηση νέων λεξικῶν, ποὺ ν’ ἀνταποκρίνονται στὴ σημερινὴ γλωσσικὴ πραγματικότητα τοῦ τόπου μας καὶ νὰ δίνουν μιὰ πιστότερη εἰκόνα τῆς στοὺς ξένους.

Ἡ πρώτη προσπάθεια ἔγινε μὲ τὸ μικρὸ ἑλληνογαλλικὸ λεξικὸ τοῦ Hubert Pernot¹, ποὺ, μ’ ὄλη του τὴ συντομία, εἶναι ὡς σήμερα τὸ χρησιμότερο ὄργανο ἐργασίας στὰ χέρια Γάλλων καὶ Ἑλλήνων.

Ἔμενε τὸ γαλλοελληνικὸ λεξικό. Ἀπὸ τὰ 1933 ἤδη ὁ κ. Missir εἶχε ἀρχίσει νὰ τυπῶν κατὰ φυλλάδια τὸ λεξικὸ ποὺ κρίνουμε σήμερα καὶ ποὺ ἡ πρώτη του ἔκδοση δὲν μπόρεσε νὰ ἴδῃ τὸ φῶς ὀλόκληρη. Στὰ 1952 βγήκε σὲ δεύτερη ἔκδοση ὁ πρῶτος τόμος (Α-Ι) καὶ τώρα ἔχουμε μπροστὰ μας ὀλόκληρο τὸ λεξικὸ δεμένο σὲ ἕναν τόμο.

Θὰ εἶχα νὰ διατυπῶσώ μιὰ πρώτη ἐπιφύλαξη ὡς πρὸς τὸν ὄρο τοῦ τίτλου. Τὸ *roméique* ποὺ μετάφραζε τὸν ἀπὸ παλιὰ ἤδη γνωστὸ ὄρο *ρωμαίικα* (*ρωμαϊκά*), ὁ ὁποῖος ἐδήλωνε τὴ λαϊκὴ νέα Ἑλληνικὴ καὶ χρησιμοποιήθηκε πολὺ ἀπὸ τὸν πρῶτο δημοτικισμό, εἶναι πιά λέξη ἀπαρχαιωμένη. Θ’ ἀποφεύγονταν ἢ σύγχυση μὲ τὸ *ρωμαϊκὸς* κλπ. ἀπὸ μέρους τῶν ξένων, ποὺ δὲν ξέρουν τὴ γλωσσικὴ μας καὶ ἄλλη ἱστορία στὶς λεπτομέρειές τους, ἂν, ἀντὶ *roméique*, κυρίως σὲ ἔργα μὴ εἰδικά, χρησιμοποιοῦνταν ὁ ὄρος *grec-moderne*. Ἔτσι ἀποφεύγεται καὶ ἕνας ἀνώφελος στὶς σημερινὲς συνθηκῆς νέος ὄρος, πλάι στοὺς ἐπίσημους καὶ γενικὰ γνωστούς (*Grèce, grec[que], Hellène, hellénique*).

Ἀρχὴ τοῦ συγγραφέα εἶναι ἡ μετάφραση τοῦ λεξιλογίου καὶ τοῦ φραστικοῦ πλοῦτου τῆς Γαλλικῆς στὴ δημοτικὴ. Ὅπως εἶναι γνώστης καὶ τῶν δύο γλωσσῶν ἀπὸ τὴν παιδικὴ του ἡλικία, κατὰ τὰ φαινόμενα, προσπαθεῖ ὄχι μόνον νὰ ἀποδώσῃ τίς ἀντιστοιχίες ποὺ ὑπάρχουν ἀνά-

¹ Lexique Grec moderne - Français, Παρίσι, Garnier, [1932].

μεσα στις δύο γλώσσες, αλλά και να πλάση νέους ἔρους ἐκεῖ ὅπου στήν Ἑλληνική δὲν ὑπάρχει τὸ ἀντίστοιχο τοῦ γαλλικοῦ.

Ἔτσι λ.χ. τὸ *affamer* τὸ ἀποδίδει μὲ πεινάζω, τὸ *affranchi* μὲ σκλαβο-λεύτερος¹. Κάποτε καθιερώνει ὄρο μὲ πολὺ εἰδική και τοπικά περιορισμένη χρῆση, ὅπως ἀπουσιασμός² (*absentéisme*), γιὰ χρῆση ἀναγκαία στήν κοινή, πού ν' ἀποδίδη τις ἀνάλογες σημασιολογικές ἀποχρώσεις τῆς Γαλλικῆς (*absence*=ἀπουσία).

Ἡ προσπάθεια αὐτὴ δὲν εἶναι βέβαια πάντα πετυχημένη (βλ. *atogramme*=ἐναέρια ἐπιστολή), ἢ δοκιμὴ ὅμως δὲν βλάπτει πάντα, ἀφοῦ τὴ χρῆση τῶν νεολογισμῶν δὲν ἐπιβάλλουν συνήθως τὰ λεξικά, ἀλλὰ ἡ λογοτεχνία, ὁ γραφτὸς ἐπιστημονικὸς λόγος και οἱ διάφορες κρατικές ὑπηρεσίες, ὅταν κυρίως πρόκειται γιὰ τεχνικὴ ὀρολογία.

Ἄν ἀφαιρέσουμε τοὺς νεολογισμοὺς, πού ἀντιπροσωπεύουν πολὺ μικρὸ ποσοστὸ, θὰ βροῦμε στὸ λεξικὸ τοῦ κ. Missir μεγάλο πλῆθος λέξεις και ἐκφράσεις τῆς δημοτικῆς, πού ὁ συγγραφέας τις ἀντλεῖ ἢ ἀπὸ τὴν προσωπική του γνώση τῆς Ἑλληνικῆς ἢ ἀπὸ διάφορες δημοσιευμένες ἤδη λεξικογραφικὲς ἐργασίες. Τὸ ὕλικὸ εἶναι πλούσιο και σίγουρα ὠφελιμότερο γιὰ τοὺς ξένους ἐρευνητές, πού χρησιμοποιοῦσαν ὡς σήμερα λεξικά ἀμφίβολης ἀξίας, ἄχρηστα ἢ ἀκόμα και βλαβερὰ γιὰ τὴ μελέτη τῆς γλώσσας μας³.

Φοβοῦμαι ὥστόσο πὼς μιὰ ἔλλειψη τοῦ λεξικοῦ, τὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται κυρίως στὸ πλατὺ κοινὸ, θὰ δημιουργήση μερικὲς δυσάρεστες συγχύσεις: πλάι στὴ γαλλικὴ λέξη παραθέτονται δηλ., χωρὶς διακριτικὸ σημεῖο και ὡς ἰσάξεις, λέξεις τῆς κοινῆς δημοτικῆς μαζί μὲ πολὺ διαλεκτικὲς ἢ ἀπαρχαιωμένες. Και ὅμως ὁ συγγραφέας δίνει στήν ἀρχὴ τοῦ λεξικοῦ τὰ σημάδια πού μ' αὐτὰ χαρακτηρίζονται οἱ διαλεκτικὲς (D) ἢ ἀπαρχαιωμένες (+) λέξεις, μαζί μὲ ἄλλα, πού πολὺ ὀρθὰ χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ δηλώσουν τὸν τεχνικὸ τομέα ἢ τὸν κοινωνικὸ περίγυρο, ὅπου συνηθίζεται κάθε ἔρος.

Ἡ παράλειψη αὐτὴ εἶναι, ὑποθέτω, ἀποτέλεσμα τῶν ἔρων πού διαμόρφωσαν τὸ γλωσσικὸ αἶσθημα, τὸ αἶσθημα τῆς κοινῆς νέας Ἑλληνικῆς τοῦ λεξικογράφου. Φαίνεται ὅτι τὰ ἑλληνικά του τὰ ἔμαθε στὶς περιοχὲς τοῦ τουρκοκρατούμενου Ἑλληνισμοῦ, πού διατήρησε ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνταλλαγῆς πολλὰς τουρκικὲς λέξεις, ἄγνωστες πιά σήμερα στήν κοινή μας. Ἡ προσήλωσή του ἐξ ἄλλου στήν ἀποκλειστικότητα

¹ Ὡς τεχνικὸς ὄρος ἔχει ἐπικρατήσει τὸ ἀπελεύθερος. Ὡστόσο τὸ σκλαβο-λεύτερος εἶναι ὠραία λέξη, πού μπορεί νὰ τὴν χρησιμοποίηση ἡ λογοτεχνία, ἀν ἤδη δὲν τὸ ἔχη κάμει.

² Τὸ Λεξικὸ τοῦ Δημητράκου, πού ἔχει ἀποθησαυρίσει τὴ λέξη, δίνει τὴ σημασία «ἢ διαρκῆς ἀπουσία τοῦ ἰδιοκτῆτου ἐκ τῶν κτημάτων».

³ Και γιὰ τοὺς ἐρευνητές, φυσικά, θὰ χρειαστῇ νέα ἔρευνα γιὰ τὸν ἀκριβῆ καθορισμὸ τῆς διαλεκτικῆς προέλευσης κάθε λέξης.

τοῦ πρώτου δημοτικισμού τὸν δὴ γήγησε μοιραία στὴν ἀποθησαύριση διαλεκτικῶν λέξεων, πού χρησιμοποιοῦνταν κάποτε παλιότερα, μὰ πού τελικὰ δὲν καθιερώθηκαν καὶ πού δ κ. Missir τις παραθέτει, δυστυχῶς συχνὰ χωρὶς σειρὰ προτεραιότητος κατὰ τὴ χρήση, ἐπομένως ὡς ἰσοδύναμες μὲ τις κοινές.

Γιὰ τὸν ξένο ὅμως πού θέλει νὰ μάθῃ τὴν κοινὴ νέα Ἑλληνικὴ γιὰ πρακτικοὺς σκοποὺς εἶναι πρόβλημα ποιά λέξη πρέπει νὰ διαλέξῃ ἀπὸ λήγματα λ.χ. ὅπως τὰ παρακάτω, ἢ ἂν πρέπει καὶ νὰ τις χρησιμοποιήσῃ στὴν κοινή:

abime==βάραθρο, ἀβλέμμονας, ἄβυσσο

abot==παῖβάνι, μαστοῖρα, πεδούκλι

âme: cette étoffe n'a que l'âme==αὐτὸ τὸ παννὶ εἶναι χαντίλι μονάχο

arrât==πάσα, πασμός, μαλάρα, δόλος

citê (στὸ Παρίσι)==συνοικία συνιστάμενη ἀπὸ βερχανάδες

falloir: c'est ce qu'il faudra voir==γιὰ νὰ ἰδοῦμε! *μὰ κάλούμ!* *comme il faut*==καθὼς πρέπει (οὐ *κιμπάρης*) ἄνθρωπος, *ισελεμπής*

courre: *courrier*=ταχυδρόμος, *σαής*, *κουριέρος* κ.ἄ.τ.

Κάποτε σημειώνονται λεβαντισμοὶ ἄγνωστοὶ στὴν κοινὴ νέα Ἑλληνικὴ ἢ ἀποκρουστικοὶ σὲ ὅσους ἔχουν τὸ αἰσθημὰ τῆς. Α. χ.

à: c'est à moi de==σ' ἐμένα εἶναι νὰ

accord: se mettre d'accord==μπαίνω σύμφωνος

colis: — (postal ταχυδρομικὸ) *δέμα*, *κόλο*, *κολέτιο*

faveur: favoriser==εὐνοῶ, *φαβορίω*, *βοηθῶ*

messe: entendre la messe==λειτουργίεμαι, *ἀκούω λειτουργία*.

Ὅπως ἦταν φυσικὸ, μ' ὄλο τὸν πρωτοδημοτικισμό τοῦ συγγραφέα καὶ ἀντίθετα ἀπ' ὅσα γράφει δ L. Roussel στὸν πρόλογο τῆς πρώτης ἔκδοσης, πού ξαναδημοσιεύεται καὶ στὴ δεύτερη¹, καὶ μὲ τὰ ὅποια δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ μὴ συμφωνήσῃ στὶς γενικὲς γραμμές, στὸ λεξικὸ τοῦ κ. Missir ἀποθησαυρίστηκαν καὶ ὄροι πού μπήκαν στὴ δημοτικὴ ἀπὸ τὴν καθαρεύουσα καὶ πού εἶναι ἀπαραίτητοι γιὰ τὶς ἐκφραστικὲς ἀνάγκες μιᾶς γλώσσας πού ἔγινε ὄργανο πολιτισμοῦ². Τὸ δυσάρεστο εἶναι ὅτι υἱοθετήθηκαν καὶ φωνητικοὶ καὶ μορφολογικοὶ τύποι τῆς καθαρεύουσας, πού μένουν ἀπροσάρμοστοι στὴ σημερινὴ δημοτικὴ καὶ πού δι-

¹ «Quel que soit le terme que vous cherchiez dans ses pages, vous n'en trouverez que des traductions entièrement, totalement roméiques. Aucune compromission n'est admise. Il n'y a pas de transaction possible avec la vérité, avec l'honnêteté» (σελ. IX τῆς 2ης ἔκδοσης).

² Εἶναι κρίμα πού κάποτε δ κ. Missir, ἀντὶ νὰ δεχτῆ τὸν ὄρο πού ἐπικράτησε, δίνει ἄλλον ἢ κατασκευάζει μόνος του. Α.χ. λ. *aérable*: *aérification*=ἀεροποίηση ἀντὶ ἐξαέρωση· *aéroporité*=μεταφερόμενος ἐναερίως ἀντὶ ἀεροπορικὰ· *appel*=πρόσκληση, -τήριο (πλάι σὲ ἄλλα δημοτικά), ὅχι ὅμως καὶ τὸ γνωστὸ ἔκκληση (ἐδῶ μεταφράζεται ἐσφακμένα καὶ ἡ φράση: *manquer à l'appel*=*παραβρίσκομαι* [!], λείπω στὸ παρόν).

νουν ξναν τόνο παράταιρο μέσα στο σύνολο ύλικου που τὸ χαρακτηρίζει γενικά ὁ ἔντονος λαϊκισμὸς τοῦ πρώτου δημοτικισμοῦ.

Λ. χ. *à* : *à tout point de vue*—ἀπὸ πάσης ἀπόψεως

abai-vent—σκήνωμα τοῦ ἀμβωνος

abard—προσιτήριο, τρόπος τοῦ θέξεσθαι *de prime abard*—ἐκ πρώτης

affrîquée—σιζων φθόγγος

[ἄφσεως

appel :— *d'air*—ρεῦμα ἀέρος

κ.δ. κοντὰ στὰ χιλιάδι (=χιλιάδα), κοντινότη, τοῦ λόγου σου, κοκκῶνα, δύνεσαι (=μπορσις), που δίνονται ὡς κοινά.

Μὲ μιὰν ἐξονυχιστικὴ ἐξέταση τοῦ ύλικου θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πολλαπλασιάσῃ τίς παρατηρήσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ὁ σκοπὸς ὁμῶς τῆς βιβλιοκρισίας αὐτῆς δὲν εἶναι νὰ διορθώσῃ ὅλες τίς—φυσικὲς ἀλλωστε—ἀτέλειες ἐνὸς τόσο πολύμοχθου καὶ πρωτότυπου ἔργου, ἀλλὰ νὰ ὑποδείξῃ μερικὰ σημεῖα που θὰ ἔπρεπε νὰ προσεχτοῦν σὲ νέα ἐκδοσὴ ἢ σὲ ἐκπόνηση ἀλλοῦ ἀνάλογου λεξικοῦ. Τὸ τέλειο δὲ γίνεται μὲ τὸ πρῶτο καὶ ὁ ἐπικριτὴς ξέρει πῶς τὰ λόγια τοῦ Γαληνοῦ διατηροῦν πάντα τὴν ἀξία τους : «πολὺ ὄφιν ἐξευρεῖν τι τῶν παροφθέντων καὶ μέμψασθαι καὶ μεταθεῖναι τοῦ πάντι' ἐξ ἀρχῆς ἀμέμπτως κατασκευάσαι».

Τὸ λεξικὸ τοῦ κ. Missir ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητη πρόδοο στὸν τομέα τῆς δίγλωσσης λεξικογραφίας καὶ πρέπει νὰ τὸ χαίρετίσουμε καὶ νὰ τὸ συστήσουμε στὸ γαλλικὸ καὶ στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ ὡς τὸ καλύτερο ἀπ' ὅσα ὑπάρχουν ὡς σήμερα.

Ἄξια νὰ τονισθῇ ἰδιαιτέρα εἶναι ἡ ἐπιτυχία τοῦ συγγραφέα στὴν ἀπόδοσὴ τῶν γαλλικῶν ἐκφράσεων μὲ τίς ἀντίστοιχες ἑλληνικὲς.

Βλ. λ.χ.

coeur : *avoir le coeur sur la main*—ὁ,τι ξέρω τὸ λέω, γεννήθηκα σὲ ξέσκεπο σπῖτι· *loin des yeux loin du coeur*—μάτια που δὲ θωροῦνται γρήγορα

λησμονιοῦνται· *avoir le coeur de*—βαστᾶ ἢ καρδιά μου νὰ

corps : *ils sont l'ombre et le corps*—εἶναι νύχι μὲ κρέας, φιλί [γρ. φηλί]

κλειδί, κῶλος καὶ βρακί

dessous : *c'est au dessous de moi*—δὲν τὸ καταδέχομαι

échoir : *les intérêts échus*—οἱ δουλεμένοι τόκοι

écorchant : *écorcher le français*—σκοτώνω τὰ γαλλικά

faveur : *si la chance nous favorise*—ἂν ἔρθουν θεξιά τὰ πράματα

malheur : *porter malheur*—ἔχω κακὸ ποδαρικὸ

noir : *c'est ma bête noire*—δὲν μπορῶ νὰ τὸν ἰδῶ ζωγραφιστό.

Παρόμοιες πετυχημένες ἀποδόσεις, γιὰ τίς ὁποῖες πρέπει νὰ συγχαροῦμε τὸ συγγραφέα, βρίσκονται σὲ κάθε σελίδα τοῦ λεξικοῦ.

Basile Tatakis, La Philosophie Byzantine. Paris 1949.
[=Émile Bréhier, Histoire de la Philosophie. Fascicule Supplémentaire N° II]. 8ον, Σελ. VIII+323.

Ὁ ἐκδότης τῆς σειρᾶς «Histoire de la Philosophie» Ἐ. Brehier, βλέπων τὴν ἔλλειψιν συστηματικῆς πραγματείας διὰ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Βυζαντίου, διὰ νὰ συμπληρωθῇ τὸ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς καθόλου φιλοσοφίας ὑφιστάμενον κενόν, ἀνέθεσεν εἰς τὸν Β. Τατάκη τὴν συγγραφὴν ταύτης, διότι καὶ πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας οἰκείως εἶχε καὶ πρὸς τὴν γλῶσσαν τῶν Βυζαντινῶν, διαφέρουσάν πως τῆς ἀρχαίας, ὥστε νὰ δύναται ἐπιτυχῶς νὰ ἀναλύσῃ πολυάριθμα ἔργα, ὀλίγον γνωστά, νὰ ἐρευνήσῃ δὲ καὶ διὰ τὰ τυχὸν ὑπάρχοντα ἐν χειρογράφοις ἀνέκδοτα. Ὁ συγγραφεὺς, φιλοτίμως ἐργασθεὶς, παρουσίασε τὸν παρόντα τόμον, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ πράγματι σοβαρὰν συνθετικὴν προσπάθειαν, ἢ ὁποῖα καὶ ἐκρίθη εὐμενῶς, ὡς πληρῶσα τὸ κενόν. Ἐν τούτοις, εὐρεθεὶς εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ κρίνω τὸ ἔργον κατὰ τὴν ὑποψηφίότητα τοῦ συγγραφέως διὰ τὴν ἔδραν τῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, παρετήρησα ὅτι παρὰ τὰς φιλοτίμους προσπάθειας καὶ τοὺς καταβληθέντας ὑπὸ τοῦ συγγραφέως κόπους τὸ ἔργον εἶχε σημαντικὰ σφάλματα καὶ ἀτελείας, ὀφειλομένας ἐν μέρει μὲν εἰς τὴν ἀτελῆ παρασκευὴν τοῦ συγγραφέως διὰ τὸ θέμα του, ἐν μέρει δὲ εἰς τὴν ὀψιμον καὶ ἀτελῆ γνῶσιν τῶν πραγμάτων τοῦ Βυζαντίου. Συνθετικὰ ἔργα προϋποθέτουν μακροχρόνιον καὶ συστηματικὴν ἀπασχόλησιν εἰς τὰ μερικώτερα προβλήματα, ἐκδηλουμένην διὰ μερικωτέρων πραγματειῶν, καὶ ἔρχονται ὡς κορύφωμα μακρᾶς ἐρευνητικῆς ἐργασίας, ἔργα δ' ἀφερῶντα εἰς ὀλόκληρον περίοδον πολιτισμοῦ προϋποθέτουν πλήρη κατατοπισμὸν εἰς τὰς λεπτομερείας καὶ τὴν ἰδιοφυίαν αὐτοῦ. Ἀμφότερα ταῦτα ἔλειπον ἀπὸ τὸν συγγραφέα. Ἐπειδὴ δὲ τὸ ἔργον εἶναι τὸ πρῶτον εἰς τὸ εἶδός του καὶ εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ ἐπηρεάσῃ καὶ τοὺς μεταγενεστέρους ἐπιστήμονας (εἶναι γνωστὸν ὅτι καὶ εἰς τὴν ἐπιστήμην πολλὰκις ἰσχύει ἡ προβάτειος νοοτροπία), ἐνόμισα ὅτι χάριν τῆς ἐπιστήμης πρέπει νὰ καταστήσω γνωστὰς τὰς παρατηρήσεις μου διὰ τῆς δημοσιεύσεως τῆς παρούσης βιβλιοκρισίας.

Ἐν τῷ συνόλῳ καὶ ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ὀρθῶς ἐκρίθη τὸ ἔργον ὑπὸ τοῦ P. Lemerle ἐν τῇ Revue des Études Grecques τοῦ 1951 σ. 388 κέ. Οὗτος, ὀρμώμενος ἐκ τῶν λεγομένων ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ὅτι «ἡ βυζαντινὴ φιλοσοφία εἶναι μορφή, ἢ χριστιανικὴ μορφή τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως, τοῦ λόγου καὶ τῆς ψυχῆς τῆς ἑλληνικῆς», παρατηρεῖ ὅτι «εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὁ ἀναγνώστης προειδοποιεῖται ὅτι δὲν πρόκειται περὶ φιλοσοφίας ὑπὸ τὴν συνήθη ἀντίληψιν αὐτῆς, ἀλλὰ περὶ θρησκευ-

φιλοσοφίας η ακριβέστερον περί χριστιανικής φιλοσοφίας. Ὑπὸ τοιαύτους ἔμως ἔρους διερωτᾶται μήπως θὰ ἔπρεπε νὰ γίνεται λόγος περί βυζαντινῆς σκέψεως καὶ νὰ τεθῆ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἔτι ἡ σκέψις αὕτη, ὅπως καὶ ὀλόκληρον τὸ Βυζάντιον, προσδιορίζεται, τρέφεται, ἀλλὰ καὶ περιορίζεται ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἄλλὰ τίνας Χριστιανισμοῦ; Ὁ συγγραφεὺς διατυπώνει κάπως σχηματικῶς τὴν ἀντίθεσιν: Δύσιν-πνεῦμα λατικὸν-καθολικισμός, Ἄνατολή-πνεῦμα ἑλληνικὸν-ὀρθοδοξία. Καὶ ἀκολούθως ἀρχίζει: τὴν ἔκθεσίν του ἀπὸ τῆς στιγμῆς, καθ' ἣν ὁ χωρισμὸς Ἄνατολῆς καὶ Δύσεως συνετελέσθη, δηλ ἀπὸ τοῦ 5^{ου} αἰῶνος».

Προχωρῶν ὁ Lemerle ἀναλύει τὰ κεφάλαια τοῦ ἔργου χωρὶς νὰ ἐπιφέρῃ παρατηρήσεις, καταλήγει δὲ τελικῶς εἰς τὴν ἐξῆς κρίσιν. «Τοιαύτη εἶναι ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἡ οὐσία τοῦ εὐσυνειδήτου καὶ καλῶς τεκμηριωμένου βιβλίου. Τὸ σχέδιον, ὅπως δύναται τις νὰ κρίνῃ ἐκ τῆς βραχείας ταύτης περιλήψεως, ὑπῆρξε φιλόδοξον (ambitieux), θὰ ἦτο δὲ εὐκόλον νὰ ἐπικρίνῃ τις τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ μέρος. Δὲν πρέπει ἔμως νὰ λησμονῶμεν ὅτι εἶναι ἡ πρώτη ἀπόπειρα παρουσιάσεως τῆς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς σκέψεως εἰς ὅλην αὐτῆς τὴν ἐξέλιξιν. Τοῦτο καὶ μόνον θὰ ἦρκει, διὰ νὰ ὀφείλεται εἰς τὸν συγγραφέα ὄχι μόνον συγκατάβασις (indulgence), ἀλλὰ καὶ χάρις. Εὐρίσκω ἀκόμη εἰς τὸ ἔργον τοῦτο καὶ ἄλλην ἀξίαν. Μοῦ φαίνεται κατάλληλον, διὰ νὰ δώσῃ νὰ ἐννοήσουν οἱ μὴ εἰδικοί περί τὸ Βυζάντιον ὅτι δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐννοήσουν τελείως τὴν δυτικὴν μεσαιωνικὴν σκέψιν, ἐὰν ἀγνοοῦν τὴν βυζαντινὴν. Τοῦτο εἶναι ἀληθὲς δι' ὅλας τὰς περιοχὰς τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας καὶ οὐδέποτε εἶναι περιττὸν νὰ ἐπαναλαμβάνεται». Παρὰ τοῦς ἀπονεμομένους εἰς τὸ βιβλίον ἐπαίνους νομίζω ὅτι ὁ βιβλιοκρίτης, διαπρεπῆς βυζαντινολόγος, δὲν ἔμεινεν ἀπολύτως ἱκανοποιημένος ἐξ αὐτοῦ, ἀλλ' ὅτι ἔχει ἀρκετὰς καὶ σημαντικὰς ἐπιφυλάξεις εἰς πολλὰ σημεῖα τοῦ ἔργου, τὰς ὁποίας δυστυχῶς δὲν παραθέτει. Τὰ δ' ἐν τέλει λεγόμενα περί τῆς βοηθείας τοῦ ἔργου διὰ τὴν κατανόησιν τῆς δυτικῆς μεσαιωνικῆς σκέψεως αἴρουν τὸν τεθέντα ὑπὸ τοῦ συγγραφέως αὐστηρὸν χωρισμὸν τοῦ δυτικοῦ πνεύματος ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ. Εἰς τὰς κρίσεις ταύτας τοῦ Lemerle, πρὸς τὰς ὁποίας ἐν γενικαῖς γραμμαῖς συμφωνῶ, ἔχω νὰ προσθέσω τὰ ἀκόλουθα.

Ὅρθῶς παρετηρήθη ὑπὸ τοῦ Lemerle ὅτι τὸ βιβλίον, μολονότι φέρει τὴν ἐπιγραφὴν «Ἡ βυζαντινὴ φιλοσοφία», δὲν πραγματεύεται περί φιλοσοφίας ὑπὸ τὴν συνήθη ἀντίληψιν αὐτῆς, ἀλλὰ περί θρησκευτικῆς φιλοσοφίας ἢ ἀκριβέστερον περί χριστιανικῆς φιλοσοφίας. Ἐπειδὴ ἔμως ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία οὐ μόνον ποικιλοτρόπως ἐπηρέασεν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως τὴν χριστιανικὴν σκέψιν, ἀλλὰ καὶ δὲν ἔπαυσε νὰ καλλιεργῆται ἐν τινι μέτρῳ καὶ καθ' ἑαυτήν, θὰ ἔπρεπε, νομίζω, ὁ συγγραφεὺς νὰ

καταβάλλη περισσοτέραν προσπάθειαν, πρῶτον μὲν διὰ τὴν χωρίσιν καὶ ἐκθέσιν σαφέστερον τὰ τῆς καλλιτεργείας τῆς φιλοσοφίας καθ' ἑαυτὴν καὶ δευτέρον διὰ τὴν καθορίσιν ἀκριθέστερον τί ἀνήκει πράγματι εἰς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφικὴν ἐπίδρασιν καὶ τί εἰς τὴν χριστιανικὴν καὶ μάλιστα τὴν ἀσκητικὴν σκέψιν. Ἡ ἔκθεσις τῶν πραγμάτων, ὅπως γίνεται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, φαίνεται συγκεχυμένη καὶ πολλαχοῦ ἀνακριθῆς, ὁ δὲ ἀναγνώστης δὲν δύναται νὰ διακρίνη σαφῶς ποῦ τελειώνει ἡ θρησκευτικὴ καὶ ποῦ ἀρχίζει ἡ καθαρῶς φιλοσοφικὴ σκέψις. Ἀσφαλῶς ἡ διάκρισις εἶναι δύσκολος. Διὰ τοῦτο νομίζω ὅτι ὁ τεθεὶς ὑπὸ τῶν Überweg - Geyer κανῶν εἶναι ἀσφαλέστερος: πᾶν ὅ,τι ἀνήκει εἰς τὴν θρησκείαν καὶ τὴν θεολογίαν πρέπει νὰ μένη ἐκτὸς τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας.

Ἐπειτα παρατηρῶ ὅτι τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, ὅτι διὰ πολλοὺς τῶν κυρίως φιλοσόφων δὲν ὑπάρχουν ἐργασίαι λεπτομερεῖς καὶ μεθοδικαί, δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀκριθές. Ἡ ἀρκετὰ πλουσία βιβλιογραφία, ἣν δι' ἕκαστον ἐξ αὐτῶν ὁ ἴδιος παραθέτει, ὡς καὶ ἡ ἀναγραφομένη παρὰ Überweg - Geyer, δεικνύουν ὅτι ὑπάρχουν ἀρκετὰ ἀξιόλογοι βοήθητικά ἐργασίαι, εἰς τὰς ὁποίας ἐστηρίχθη καὶ ἐκ τῶν ὁποίων ἤντησε πολλάκις ἐπὶ λέξει, χωρὶς δυστυχῶς νὰ παραπέμπῃ ἐκάστοτε. Ἰπερβολικὴ δὲ εἶναι, νομίζω, ἡ παρατήρησις τοῦ προλογισάντος εἰς τὸ βιβλίον Bréhier ὅτι «μεταξὺ τῶν δυσκολῶν, τὰς ὁποίας εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσῃ ὁ συγγραφεὺς, ἦτο καὶ ὁ πελώριος ἀριθμὸς τῶν ἀνεκδότων, τὰ ὁποῖα συχνὰ ἀναφέρει καὶ τὰ ὁποῖα κοιμῶνται εἰς τὰς ἀποθήκας τῶν χειρογράφων ὄλων τῶν τόπων, ἀναμένοντα τοὺς ἀναγνώστας των». Διότι τὰ μὲν ἀνεκδοτὰ κείμενα εἶναι ἀπὸ πολλοῦ γνωστά, ἡ δὲ μνεῖα αὐτῶν οὐδὲν προσθέτει εἰς τὴν ἐπιστήμην· αἱ δὲ παραπομπαὶ εἰς διαφόρους κώδικας, ἐκ τῶν ὁποίων παραπλανηθεὶς ὁ J. Moreau ἔγραψεν εἰς τὴν βιβλιοκρισίαν, τὴν ὁποῖαν ἐδημοσίευσεν εἰς τὴν Revue Philosophique τοῦ 1951, σ. 584, ὅτι ὁ συγγραφεὺς εἰργάσθη καὶ ἐπὶ ἀνεκδότων κειμένων, δηλ. ἐπὶ χειρογράφων, προέρχονται πιθανώτατα ἐκ δευτέρας χειρὸς. Τὸ πρᾶγμα ἠδυνήθη νὰ ἐξακριβώσω ὡς πρὸς τὰς παραπομπάς, τὰς ἀναφερομένας εἰς τὸν Συμεῶν τὸν νέον θεολόγον καὶ τὸν βιογράφον αὐτοῦ Νικήταν τὸν Στηθάτον, αἵτινες εἶναι εἰλημμένοι ἐκ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Hausherr, μετὰ τῶν τυπογραφικῶν μάλιστα σφαλμάτων.

Τὴν εἰσαγωγὴν θεωρῶ τελείως ἀνεπαρκῆ, ἡ δὲ παρατιθεμένη βιβλιογραφία παραδόξως δὲν περιλαμβάνει τὰ κύρια περὶ τῶν θεγομένων προβλημάτων ἔργα. Τὰ περὶ τῶν σχολῶν Ἀντισχεῖας καὶ Ἀλεξανδρείας ἐξέθεσε σαφέστατα ὁ Harnack, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα δὲν βλέπω παρὰ μόνον εἰς τὴν γενικὴν βιβλιογραφίαν, τὰ δὲ περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ ἰδίως τῆς ρητορικῆς ἐπὶ τῶν πατέρων τῆς Ἐκ-

ἐξετέθησαν ὑπὸ πολλῶν ἐπιφανῶν ἐπιστημόνων εἰς ἔργα θεμελιώδη, τῶν ὁποίων οὐδαμοῦ βλέπω τὰ ὀνόματα, ὅπως λ. χ. τοῦ Hatch, τοῦ Wendland, τοῦ Geffcken, τοῦ Norden κτλ. Ἰδίᾳ τὸ θεμελιώδες ἔργον τοῦ Norden «Die Kunstprosa» δὲν ἔπρεπε νὰ ἀγνοηθῇ. Ἐὰν δὲν τὸ ἠγνόει, θὰ ἐμάνθανεν ἀκριβῶς πῶς καὶ πότε ἡ πάλη μεταξὺ τοῦ χριστιανικῆς ἀπλότητος λόγου καὶ τῆς ἑλληνικῆς ρητορικῆς ἔπαυσε μὲ τὴν νίκην τῆς δευτέρας. Ἀμφιβάλλω δὲ πολὺ ἂν ὑπάρχη συνέχεια μεταξὺ τοῦ ἀττικισμοῦ τῶν παλαιῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ βυζαντινοῦ ἀττικισμοῦ, ὅπως φαίνεται πιστεύων ὁ συγγραφεὺς (σ. 17). Ὁ βυζαντινὸς ἀττικισμὸς ἐμφανίζεται πολὺ βραδύτερον καὶ μετὰ μακροχρόνιον διακοπὴν. Ἐπίσης δὲν εἶναι ἀκριβὴς ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ συγγραφέως, ὅτι ἡ ἐπικράτης τῆς ὀρθοδοξίας εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα ὄχι μόνον τὴν ἐξαφάνισιν ἢ ἀχρήστευσιν τῶν καθαρῶς αἰρετικῶν συγγραμμάτων, ἀλλὰ καὶ τῶν ὑπόπτων ἀκόμη ἐπὶ αἱρέσει. Ἀναμφιβόλως τὰ συγγράμματα τῶν Γνωστικῶν, τῶν Μανιχαίων, τῶν Ἀρειανῶν καὶ εἰ τινων ἄλλων ἐξηφανίσθησαν, ἀλλὰ τὰ συγγράμματα τοῦ Ὠριγένους, τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας, τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου καὶ ἀρκετῶν ἄλλων, μολονότι ἀνεθεματίσθησαν, περιεσώθησαν μέχρις ἡμῶν. Ὁ ἴδιος ἄλλωστε σημειώνει (σ. 49) ὅτι τὰ ἔργα τοῦ Φιλιστόνου, παρὰ τὸν μονοφυσιτισμὸν αὐτοῦ, ἐξετιμῶντο πολὺ καὶ ἀνεγινώσκοντο εἰς τὸ Βυζάντιον.

Ἡ ἀνεπάρκεια τῆς εἰσαγωγῆς ἐλέγχεται καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ συγγραφέως, ὅστις εἰς τὰ ἐπόμενα κεφάλαια περιπίπτει εἰς ἀνακριβεῖς ἐκφράσεις. Οὕτως, ἐπειδὴ ἔθεσεν ὡς ἀρχὴν τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας τὸν ὚' κυρίως αἰῶνα, τοὺς χρόνους δηλ. τοῦ Ἰουστινιανοῦ, λέγει ἐν σ. 20. «Ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ παραμένει προσκεκολλημένη εἰς τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα, τῆς ὁποίας οἱ θησαυροὶ εἰσχωροῦσι βαθμιαίως εἰς τὴν χριστιανικὴν λογοτεχνίαν». Ἄλλ' οἱ μὲν θησαυροὶ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος εἶχον ἤδη πολὺ ἐνωρίτερον εἰσχωρήσει εἰς τὴν χριστιανικὴν λογοτεχνίαν, μετὰ δὲ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία βαθμηδὸν ὑποχωρεῖ, διὰ τὴν ἐκλείψην σχεδὸν κατὰ τοὺς χρόνους τῶν εἰκονομάχων. Ἀμφιβόλου δ' ἐπίσης εὐστοχίως εἶναι τὸ λεγόμενον (σ. 24) ὅτι ἀπὸ τοῦ Λεοντίου τοῦ Βυζαντίου ἀρχίζει ἡ χρησιμοποίησις τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας διὰ τὴν ὑπεράσπισιν καὶ τὴν διασαφήνισιν τοῦ δόγματος, ἐφ' ὅσον ἤδη παλαιότεροι πατέρες ἀνεγνώρισαν τὴν χρησιμότητα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας διὰ τὴν ἐρμηνείαν τῆς πίστεως καὶ τὴν ὑπεράσπισιν αὐτῆς. Ὁ Λεόντιος κρίνεται, νομίζω, ὀρθότερον παρὰ Überweg-Geyer (σ. 124 κέ.).

Ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζων τοὺς μυστικὸς θεολόγους τοῦ Βυζαντίου παραβάλλει ἐνίοτε τὰ διδάγματα αὐτῶν πρὸς τὰ τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων. Ἡ παραβολὴ ὁμῶς αὕτη οὔτε ἱστορικὸν λόγον ἔχει οὔτε εἶναι πάν-

τοτε εϋστοχος. Οὕτω π. χ. ἐν σελ. 81 ἐκθέτων τὴν δοξασίαν τοῦ Μαξίμου, ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ προσπαθῆ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ φύσιν, ὅπως ἐξῆλθεν ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ δημιουργοῦ, διὰ τῆς ἀσκήσεως, παραβάλλει ταύτας πρὸς τὸ σωκρατικὸν γινῶθι σαυτόν, ἐνῶ τὰ διδάγματα τοῦ μὲν Μαξίμου φέρουν καθαρῶς λατρευτικὸν ἢ μᾶλλον ἀσκητικὸν χαρακτήρα, τοῦ δὲ Σωκράτους νοητικὸν καὶ ἠθικόν.

Ἐπειτα δὲν ἀκριβολογεῖ πολλάκις, προκειμένου περὶ ἄλλων περιοχῶν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Οὕτω π. χ. ὁμιλῶν περὶ τοῦ νομοθετικοῦ ἔργου τῶν Ἰσαύρων παρατηρεῖ, ὅπως λέγουν οἱ συντάκται αὐτοῦ, ὅτι τοῦτο ἐγένετο ἐπὶ τὸ φιλανθρωπότερον. Ἐν συνεχείᾳ δ' ὁμιλῶν περὶ τοῦ νομοθετικοῦ ἔργου τῆς μακεδονικῆς δυναστείας (σ. 101) γράφει ὅτι αὕτη εἶδειξέ μὲν μεγαλυτέραν νομοθετικὴν δρᾶσιν, ἀλλὰ πρὸς τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν πνεύματος. Ἀριθμεῖ δὲ μεταξὺ τῶν κατορθωμάτων τῆς τὸ μνημειώδες ἔργον τῶν Βασιλικῶν τοῦ Λέοντος τοῦ Γ'. Ταῦτα, οὕτω λεγόμενα, προκαλοῦν τὴν ὑπόνοιαν ἀγνοίας στοιχειωδῶν πραγμάτων τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου. Ὁ συγγραφεὺς φαίνεται ἀγνοῶν ὅτι τὰ Βασιλικά οὐδεμίαν πρόοδον πρὸς τὴν ἰσαυρικὴν κατεύθυνσιν ἀποτελοῦσιν, ἀλλὰ κυρίως ἐπάνοδον εἰς τὴν ἰουστινιάνειον νομοθεσίαν.

Προσπαθῶν νὰ καθορίσῃ τὴν δρᾶσιν τοῦ ὀρθοῦ λόγου «εἰς τὸ ἐσωτερικόν (:) τῆς βυζαντινῆς ὀρθοδοξίας» κατὰ τὸν Δαμασκηνόν, παρατηρεῖ (σ. 109) ὅτι οὗτος ἐν τῇ μικρᾷ πραγματείᾳ «Περὶ ὀρακόντων καὶ στριγγῶν» καταδικάζει τὰς δεισιδαιμονίας καὶ συμπεραίνει ὅτι ἡ ἀγνοία εἶναι πηγὴ πλανῶν (PG. 94, 1601, B. Ὅντως σφαιερὰ ἡ ἀγνοία), ἀποκρούει δὲ τὰς δεισιδαιμονίας διὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, παρὰ τοῦ ὁποῦ ζῆτεῖ τὴν ἐρμηνείαν τῶν φυσικῶν φαινομένων, οἷα ἡ ἀστραπή καὶ ὁ κεραυνός. Ἡ διατύπωσις δὲν εἶναι εϋστοχος. Ὁ Δαμασκηνός ἀποκρούει μὲν τοὺς δημῶδεις περὶ ὀρακόντων καὶ βροντῶν καὶ ἀστραπῶν μύθους, ἀλλὰ διὰ συλλογισμῶν, στηριζομένων ἐπὶ τῶν Γραφῶν καὶ οὐχὶ διὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Ἡ δὲ ἀμάθεια, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλονται οὗτοι, ὀφείλεται κατ' αὐτὸν εἰς τὴν μὴ ἀνάγνωσιν καὶ ἔρευναν τῶν ἱερῶν βιβλίων. Μετὰ τὴν παρατήρησιν ταύτην μεταπίπτει εἰς ἐντελῶς φυσικὴν ἐρμηνείαν τῶν βροντῶν, ὡς γινομένων ἐκ τῶν νεφῶν, ὅταν ταῦτα νοτισθέντα ἐκ τῆς ὑγρότητος ὀγκωθῶσιν, εἶτα δὲ ἐλαύνωνται ὑπὸ τοῦ ἀνέμου. Εἶναι δὲ ἄξιον σημειώσεως ὅτι κατόπιν προσθέτει ἀξιοσημειώτους παρατηρήσεις περὶ τῆς ταχύτητος τοῦ ἤχου. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο νομίζω ὅτι ὁ συγγραφεὺς θὰ ἔπρεπεν ὡς ἱστορικός νὰ ἐνδιαφερθῆ διὰ τὰς φυσικὰς πηγὰς τοῦ Δαμασκηνοῦ, ἀλλὰ δυστυχῶς οὐδὲν σημειώνει. Εἰς τὰ περὶ στριγγῶν ὁ Δαμασκηνός περιορίζεται εἰς θεολογικὴν ἀπόκρουσιν τῶν μύθων.

Ἐνίοτε ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖον ἐκφράζεται ὁ συγγραφεὺς, δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἀγνοεῖ στοιχειώδη πράγματα τῆς βυζαντινῆς

ιστορίας, και δη αὐτοῦ τοῦ θρησκευτικοῦ βίου, τὸν ὁποῖον πραγματεύεται. Οὕτω π.χ. ἐν σ. 137 ὁμιλῶν γενικῶς περὶ τοῦ ΙΑ' καὶ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος λέγει: «Ἡ ἐμφάνισις νέων αἵρετικῶν διδασκαλιῶν (Παυλικιανοί, Βογόμιλοι) καὶ δογματικῶν πλανῶν μὲ τάσεις ὀρθολογικὰς κτλ.». Ἀποτελεῖ χονδροειδῆ ἀναχρονισμόν ἢ τοποθέτησις τῆς ἐμφανίσεως τῶν Παυλικιανῶν εἰς τὸν ΙΑ' αἰῶνα, ἐνῶ εἶναι γνωστοὶ οἱ διωγμοὶ αὐτῶν ὑπὸ τῆς Θεοδώρας καὶ οἱ κατ' αὐτῶν ἀγῶνες τοῦ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνα κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα. Τὸ πρᾶγμα εἶναι τοσοῦτω μᾶλλον περιεργόν, καθ' ὅσον ὁ συγγραφεὺς, ὡς μελετήσας τὸν Φώτιον, ἔπρεπε νὰ γνωρίζῃ ὅτι φέρεται καὶ ἔργον αὐτοῦ κατὰ τῶν νεωτέρων τούτων Μανιχαίων, τῶν ὁποίων οἱ πολεμικοὶ ἀρχηγοὶ Καρθέας καὶ Χρυσόχειρ εἶναι γνωστοτάτοι εἰς τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν. Πρὸς τὸν Χρυσόχειρα ὑπάρχει καὶ ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου.

Κατωτέρω, ἀναφερόμενος εἰς τὴν ὀγκώδη συγγραφικὴν δρᾶσιν, τὴν προκύψασαν ἐκ τοῦ σχίσματος τῶν ἐκκλησιῶν καὶ ἀναφερομένην εἰς τὰς δογματικὰς διαφορὰς, αἱ ὁποῖαι προυκάλεσαν αὐτὸ (καὶ τοῦτο δὲν εἶναι πολὺ ἀκριβές), θεωρεῖ αὐτὴν ὡς μὴ παρέχουσαν ἐνδιαφέρον φιλοσοφικόν. Δὲν νομίζω ὅτι τοῦτο εἶναι ἀπολύτως ἀκριβές. Αἱ περὶ τοῦ τριαδικοῦ θεοῦ συζητήσεις εἶχον πάντοτε φιλοσοφικὸν ἐνδιαφέρον¹ καὶ δὲν στεροῦνται τοιοῦτου καὶ αἱ ἀπὸ Φωτίου καὶ ἐφεξῆς.

Δὲν δύναμαι νὰ ἐννοήσω πόθεν προαχθεῖς ὁ συγγραφεὺς κατέταξε μεταξὺ τῶν φιλοσόφων τὸν συνετὸν μὲν, ἀλλὰ τελείως ἀφιλοσόφητον στρατηγὸν Κεκαυμένον, μολονότι ἀναγνωρίζει ὅτι τὸ Στρατηγικὸν εἶναι ξένον πρὸς οἰανδήποτε ἠθικὴν ἀναζητήσιν καθαρῶς θεωρητικὴν. Τὸ πρᾶγμα εἶναι τελείως ἀπροσδιόνυσον. Ἴσως νὰ τὸν παρέσυρε ἢ πραγματεία τοῦ Diehl «La sagesse de Cecaumène», τὴν ὁποίαν ἀναγράφει εἰς τὴν βιβλιογραφίαν του καὶ τὴν ὁποίαν δυστυχῶς δὲν ἔχω ὑπ' ὄψιν. Διότι, ἐὰν ἐπρόκειτο πρᾶγματι νὰ περιλάβῃ εἰς τὸ ἔργον του καὶ τὴν κοινὴν ἠθικὴν καὶ πολιτικὴν σκέψιν (τὸ κεφάλαιον τιτλοφορεῖ *La pensée morale et la pensée politique*), τότε βεβαίως δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ περιορισθῇ εἰς μόνον τὸν Κεκαυμένον. Θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετάσῃ καὶ πολλοὺς ἄλλους ἀρχίζων ἀπὸ τὰ παραινενικὰ κεφάλαια, τὰ ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Βασίλειον τὸν Μακεδόνα, πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Λέοντα καὶ φθάνων τοῦλάχιστον μέχρι τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον ἀποδίδεται τὸ γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Σπανέα διδακτικὸν ποίημα, τὸ ὁποῖον

¹ Εἰς τὸν πρόλογον ἀκριβῶς τοῦ βιβλίου (σ. V κέ.) γράφει ὁ Bréhier: les hérésies trinitaires qui sont si nombreuses et si caractéristiques de l'Orient marquent un goût persistant de l'intuition métaphysique profonde, qui sauf exception, n'est pas aussi nette en Occident.

ὑποθέσιν καὶ σχεδόν ὅλα εληφθησαν ἐκ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ χωρὶς μάλιστα οὐδὲ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως νὰ ἀποκρυδῆ. Ὁ συγγραφεὺς ὁ ἴδιος ὠμίλησεν ἤδη περὶ τῆς πραγματείας τοῦ Δαμασκηνοῦ περὶ δρακόντων καὶ στριγγῶν (σ. 109), εἶναι δὲ ἀκατανόητον πῶς δὲν εἶδεν ὅτι τὰ παρατιθέμενα εἰς τὸ κείμενον τοῦ Κεκαυμένου περὶ δρακόντων εἶναι ἀκριβὲς ἀντίγραφον τοῦ Δαμασκηνοῦ, τοσούτω μᾶλλον, καθ' ὅσον ὑπάρχουν παραπομπαὶ εἰς ἀμφοτέρω τὰ μέρη, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι τὰ εἶδε, ἐκτὸς ἐὰν καὶ αὐταὶ εἶναι εἰλημμένα ἐκ δευτέρας χειρὸς. Τὰ ἔργα τοῦ Κεκαυμένου καὶ τοῦ Νικολιτοῦ εἶναι πολὺ ἐνδιαφέροντα ἱστορικῶς· εἰς τὴν ἱστορίαν ὅμως τῆς φιλοσοφίας οὐδεμίαν ἔχουν θέσιν, ἐκτὸς ἐὰν πρόκειται περὶ ἐξιστορήσεως τῆς λαϊκῆς σοφίας.

Εἰς τὰ περὶ Ψελλοῦ γραφόμενα ἀρκετὰ θὰ εἶχε κανεὶς νὰ παρατηρήσῃ, ἀλλ' ἡ στενότης τοῦ χώρου δὲν τὸ ἐπιτρέπει. Τοῦτο μόνον παρατηρῶ, ὅτι, ἐνῶ ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ ἀναγράφεται ἡ ἔκδοσις τῶν μικροτέρων συγγραφῶν τοῦ φιλοσόφου ὑπὸ τῶν Kurz - Drexl, ἅπαξ μόνον γίνεται παραπομπὴ εἰς αὐτήν. Ἐν τούτοις εἰς τὴν ἔκδοσιν ταύτην οὐ μόνον ἐκδεδομένα κείμενα ἐπανεξεδότησαν ἀκριβέστερον, ἀλλὰ καὶ ἀνέκδοτα τέως εἶδον τὸ φῶς, ἐν οἷς καὶ τινα εἰδικῶς φιλοσοφικά. Περίεργος δὲ εἶναι ἡ ἐμμονὴ τοῦ συγγραφέως εἰς τὴν συνήθη παρά τοις Γάλλοις μετάφρασιν τοῦ τίτλου «ὑπάτος τῶν φιλοσόφων» διὰ τοῦ «consul des philosophes». Ἦδη ὁ Δουκάγγιος εἰς τὸ γλωσσάριόν του μετέφρασεν ὀρθῶς τὸν τίτλον διὰ τοῦ supremus philosophorum, μετὰ δὲ τὸ ἔργον τοῦ Fuchs διὰ τὰ ἀνώτερα σχολεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ὁποῖον ἀναγράφεται εἰς τὴν βιβλιογραφίαν, νομίζω ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται ἡ ἐμμονὴ εἰς τὰ ἐσφαλμένα.

Περίεργα εἶναι τὰ λεγόμενα ἐν σ. 173, ὅτι «τὸ Βυζάντιον ἐκ τῆς φύσεως τοῦ πληθυσμοῦ του—ἰδίως εἰς τὸ μέρος τὸ ἀσιατικὸν καὶ τὸ ἀφρικανικὸν—ὑπῆρξεν εὐνοϊκὸν εἰς τὴν διασταύρωσιν ἰδεῶν, εἰς ἀλλαγὰς τῶν δύο κόσμων, τοῦ κόσμου τοῦ ἀσιατικοῦ καὶ τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ», καὶ ἔσα ἄλλα κατωτέρω λέγονται περὶ θρησκείας τοῦ Μίθρα καὶ γνώσεως. Ταῦτα εἶναι βεβαίως ἀληθῆ, ἀλλὰ διὰ πολὺ παλαιότερους τοῦ Βυζαντίου χρόνους, ἐφ' ὅσον ὁ συγγραφεὺς τὴν ἑναρξιν αὐτοῦ ἔθεσεν εἰς τὸν 5' αἰῶνα, καὶ ἔπρεπε νὰ γίνῃ λόγος περὶ αὐτῶν ἐν τῇ εἰσαγωγῇ. Μασδαϊκὰ στοιχεῖα ἀσφαλῶς ὑπάρχουν εἰς τοὺς Εὐχίτας, ἀλλ' ὁ συγκρητισμὸς μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ Μασδαϊσμοῦ ἔγινε πολὺ παλαιότερον, οἱ δὲ Εὐχίται εἶναι ἡ ἐσχάτη συνέχεια τῶν ἐν Θράκῃ ἐγκατασταθέντων Παυλικιανῶν καὶ οὗτοι τῶν Μανιχαίων,

Ἐν σ. 174 γράφω περὶ τῆς δαιμονολογίας τοῦ Ψελλοῦ δέχεται τὴν γνώμην τοῦ Bréhier, ὅτι αὕτη κατὰ μέγα μέρος ἀνατρέχει ἐν ἐσχάτῃ

ἀναλύσει εἰς τὴν Ἐπινομίδα τοῦ Πλάτωνος. Νομίζω ὅτι ἐν τῇ βιβλιοκρισίᾳ μου, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ παραπέμπει, περὶ τοῦ σχετικοῦ ἔργου τοῦ Swoboda ἔδειξα ὅτι αἱ γνώμαι αὗται δὲν εἶναι ἀσφαλεῖς.

Εἰς τὴν σ. 183 προκειμένου περὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἐπιφιλίνου περὶ τῶν νόμων γράφει ὅτι αὕτη ἐπέσπευσε τὴν κίνησιν πρὸς ἐξάλειψιν τοῦ ἐν τῇ βυζαντινῇ νομοθεσίᾳ δυϊσμοῦ (νομοθεσία Ἰουστινιάνειος, Βασιλικά). Τοιοῦτος δυϊσμός εἶναι ἀνύπαρκτος, διότι, ὡς παρατηρήσαμεν ἤδη, τὰ Βασιλικὰ εἶναι σχεδὸν αὐτὴ αὕτη ἢ Ἰουστινιάνειος νομοθεσία.

Ὅμιλῶν κατωτέρω (σ. 201) περὶ τῶν ἀλληγορικῶν ἐρμηνειῶν τῶν παροιμιῶν λέγει ὅτι αὗται δίδουν ἀφορμὴν εἰς τὸν Ψελλὸν νὰ ὀμιλήσῃ περὶ τῆς φύσεως τοῦ θεοῦ, περὶ τοῦ λαμπροῦ ὄμματός τῆς ψυχῆς κλπ., προσθέτει δὲ ὅτι πᾶν ἔτι οὗτος ἀνακαλύπτει εὐκόλως ἀναγνωρίζεται ὡς νεοπλατωνικόν. Πρῶτον παρατηρῶ ὅτι ὁ συγγραφεὺς παραπέμπει εἰς Σάθα, τ. 5, σ. 528 κέ., ἔπου ὁ λόγος οὐχὶ περὶ παροιμίας ἢ κοινολεξίας, ἀλλὰ περὶ τῆς πανηγύρεως τῆς Ἀγάθης. Δεύτερον ὅτι πραγματευόμενος περὶ τῆς ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας τῶν δημηδῶν φράσεων ἀγνοεῖ τὰ ἔσα ἔγραψεν ὁ Krumbacher, ὅστις καὶ ἠρμήνευσε τὴν γένεσιν τῶν θεολογικῶν αὐτῶν ἐρμηνειῶν, καὶ τρίτον ὅτι αἱ ἐρμηνεῖαι τοῦ Ψελλοῦ καὶ τοῦ Γλυκᾶ καὶ ἄλλων τῶν ἄλλων γνωστῶν καὶ ἀγνώστων ἐρμηνευτῶν εἶναι κυρίως θεολογικαί.

Τοῦ Εὐσταθίου τοῦ Θεσσαλονίκης κάμνει λόγον διὰ τὴν περὶ ὑποκρισίας ὀμιλίαν του. Ἄλλ' οὕτε ἡ ὀμιλία αὕτη ἔχει τι τὸ φιλοσοφικόν, οὕτε ὁ Εὐστάθιος ὑπῆρξε φιλόσοφος. Οἱ λόγοι του στρέφονται κατὰ τῶν συγχρόνων του μοναχῶν καὶ τῆς ζωῆς των, τὴν ὁποίαν ἀποσκοποῦν νὰ διορθώσουν.

Τὸν Ἀλέξανδρον τὸν Ἀφροδισιέα, δηλ. τὸν ἐξ Ἀφροδισιάδος, ἐν σελίδι μὲν 211 γράφει ὀρθῶς Alexandre d'Aphrodisias, ἐν σελ. ἑμῶς 246 καὶ 291 Alexandre d'Aphrodisie.

Τὸν γνωστότατον Θεόδωρον Γαζῆν οἱ Γάλλοι ὀνομάζουν Gaza ὁ συγγραφεὺς προχωρῶν τὸν ὀνομάζει de Gaza χωρὶς νὰ προσέξῃ ὅτι τοῦτο σημαίνει τὸν καταγόμενον ἐκ Γάζης ἢ τὸν ἐπίσκοπον αὐτῆς καὶ ὄχι τὸν Γαζῆν.

Ὅλα τὰ ἀνωτέρω δεικνύουν ὅτι ὄχι μόνον τὸ ἔργον δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένον σφαλμάτων, ἀλλ' ὅτι καὶ ὁ συγγραφεὺς δὲν εἶναι ἐπαρκῶς κατηχητισμένος εἰς τὰ τοῦ Βυζαντίου, τοῦ ὁποῦ τὴν φιλοσοφίαν ἠθέλησε νὰ παραστήσῃ ἐν τῇ ἱστορικῇ τῆς ἐξελίξει. Ὡς πρώτη σύνθεσις τὸ ἔργον εἶναι εὐπρόσδεκτον, ἀλλὰ μετὰ πολλῆς συγκαταβάσεως, ἔχει δὲ ἀνάγκην δευτέρων σοφωτέρων σκέψεων.

Ἐν τέλει νομίζω ὅτι δὲν πρέπει νὰ παρέλθῃ ἀπαρατήρητος καὶ μία τελευταία ἀστοχία τοῦ συγγραφέως. Οὗτος εἰς τὸ τελευταῖον κεφάλαιον

τῆς ἱστορίας του, ἐπιγραφόμενον «Byzance après Byzance», θέλων νὰ δείξῃ τὴν ἐπίδρασιν τῆς βυζαντινῆς σκέψεως εἰς τοὺς σλαβικοὺς λαοὺς ὑπενθυμίζει ὅτι ὁ τσάρος τῆς Ρωσίας Ἰωάννης ὁ Γ' ἀνεκκήρυξεν ἑαυτὸν διάδοχοι τῶν Ἑλλήνων αὐτοκρατόρων. Τοῦτο ἔδωσεν ἀφορμὴν εἰς τὸν προλογίζοντα τὸ ἔργον Bréhier νὰ ὁμιλήσῃ περὶ τῶν Ρώσων ὡς τελευταίων κληρονόμων τοῦ Βυζαντίου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Moreau λέγων ὅτι ἡ Ρωσία τῶν τσάρων εἶναι ἡ νεωτέρα κληρονόμος τοῦ Βυζαντίου, τοῦ ὁποῖου ἡ ψυχὴ ζῆ ἀκόμη εἰς τοὺς συγγραφεῖς καὶ τοὺς διανοουμένους, οἵοι ὁ Δοστογιέφσκυ ἢ ὁ Berdiaeff. Ταῦτα πάντα, οὐδεμίαν ἔχοντα σχέσιν πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας, ἀναπόδεικτα δὲ καὶ ἱστορικῶς, εἰς οὐδὲν ἄλλο συντελοῦν εἰμὴ εἰς τὸ νὰ ἐνισχύσων τὰς παλαιὰς πολιτικὰς ρωσικὰς ἀξιώσεις ἐπὶ τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν ἐδαφῶν του εἰς βᾶρος τοῦ μόνου κληρονόμου τοῦ Βυζαντίου, τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὅστις καὶ ἐδημιούργησεν ὁλόκληρον τὸν βυζαντινὸν πολιτισμόν. Ἐὰν ὁ συγγραφεὺς ἤθελε νὰ εἶπῃ δύο λέξεις καὶ διὰ τὴν μεταβυζαντινὴν φιλοσοφίαν, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ λησμονήσῃ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφικὴν κίνησιν ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἢ ὁποῖα, νομίζω, οὐδέποτε ἀπενεκρώθη.

ΣΤΙΑΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Alexander Turyn, Studies in the Manuscript Tradition of the Tragedies of Sophocles. Urbana 1952. Σελ. XII, 217 καὶ 18 πίνακες. [Illinois Studies in Language and Literature, vol. 36, 1-2].

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου εἶναι ἀπὸ τοὺς λίγους ἀκούραστους ἐρευνητὲς ποὺ καταγίνονται στίς μέρες μας μὲ τὴν χειρόγραφη παράδοση τῶν Ἑλλήνων κλασσικῶν. Τὴν ἐργασία αὐτὴ, ποὺ τὴν ἄρχισε πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο στὴν πατρίδα του, τὴν Πολωνία, στὸ κείμενο τοῦ Πινδάρου, τὴν συνέχισε στὴν Ἀμερική, ὅπου κατέφυγε μὲ τὸν πόλεμο καὶ ζῆ ὡς σήμερα, πρῶτα στὸ κείμενο τοῦ Αἰσχύλου (1943) καὶ κατόπι στὸ κείμενο τοῦ Σοφοκλέους. Ἐπὶ μέρους πορίσματα τῆς τελευταίας ἐρευνας δημοσίευσε στὸ μεταξὺ στίς μελέτες του *The Manuscripts of Sophocles* (Traditio 2 [1944] 1-41) καὶ *The Sophocles Recension of Manuel Moschopoulos* (Transactions of the American Philological Association 80 [1949] 94-173). Τὸ νέο του βιβλίον ἔχει γενικότερο χαρακτήρα: χωρὶς νὰ ἀχρηστεύῃ τίς μελέτες ἐκεῖνες μᾶς γνωρίζει τὰ τελικὰ πορίσματα τῆς πολύχρονης ἀπασχολήσεώς του μὲ τὰ χειρόγραφα τοῦ Σοφοκλέους, ἐνῶ συγχρόνως τοῦ δίνει τὴν εὐκαιρίαν νὰ συνοψίσῃ, νὰ συμπληρώσῃ καὶ νὰ ἐπανορθώσῃ, ὅπου ἐκρίθηκε σκόπιμο, τίς παλαιότερες ἀπόψεις του.

Ἡ ἔρευνα τοῦ Turyn στηρίζεται σὲ μιὰ καθολικὴ καὶ σχεδὸν

ἐξαντλητική ἐξέταση τῶν σωζομένων χφφ τοῦ κειμένου καὶ τῶν σχολίων τοῦ Σοφοκλέους ἀπὸ τὸ 1000 μ. Χ. ὡς τὸν 16^ο αἰ., πού ὁ ἀριθμὸς τῶν στὸν προτασσόμενο κατάλογο φθάνει τὰ 193. Διαιρεῖται δὲ σὲ δύο μέρη: στὸ πρῶτο ἀναλύονται οἱ βυζαντινὲς διορθώσεις (recensiones) τοῦ κειμένου, στὸ δεῦτερο ἐρευνᾶται ἡ παλαιὰ παράδοσή του. Ἡ ἀντίστροφη αὐτὴ διάταξη τῆς ὕλης δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ συναχθῇ αὐτομάτως τρόπον τινὰ μετὰ τὴν ἀποκάθαρση τοῦ κειμένου ἀπὸ τῆς διασκευῆς (interpolationes) τῶν βυζαντινῶν διορθώσεων ἢ γνήσια παλαιὰ παράδοση. Ἐς παρακολουθήσωμε τὸν συγγραφέα στὴν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα ἐρευνά του:

I. Στὸ πρῶτο μέρος μὲ βάστη τὰ σχόλια ἀναγνωρίζονται οἱ ἀκόλουθες διορθώσεις βυζαντινῶν γραμματικῶν πού διαδέχονται ἢ μία τὴν ἄλλη: 1) Διόρθωση τοῦ Μανουὴλ Μοσχοπούλου (γύρω στὰ 1290). Περιλαμβάνει τὴν τριάδα (Αἴ., Ἡλ., Οἰδ. Τ.) μὲ σχόλια καὶ πολλὰ καινοτομίες γραφῶν ἀπέναντι στὴν παλαιὰ παράδοση, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες καὶ σποράδικες βελτιώσεις μετρικῶν ἰδίως σφαλμάτων στοὺς τριμέτρους (πίνακας τῶν γραφῶν Μοσχοπούλου στὶς σελ. 18—23). Διακρίνονται δύο τάξεις χφφ, μία καθαρὰ Μοσχοπούλεια *εἰ* (σχόλια μὲ τὴν ἀρχὴ οἰκείως) καὶ μία Μοσχοπουλο-πλανούδεια *εἰρ* (σχόλια οἰκείως + οὐνιαξίς) καὶ παρατίθενται χαρακτηριστικὲς γραφές τῆς καθεμιᾶς (σ. 24) καὶ κατάλογος τῶν 77 χφφ τῆς διορθώσεως Μοσχοπούλου (σ. 27—30). 2) Διόρθωση τοῦ Θωμᾶ Μαγίστρου (1290—1300, ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐργασία του στὸν Εὐρύπιδον καὶ τὸν Αἰσχύλο). Περιλαμβάνει κυρίως τὴν τετράδα (Αἴ., Ἡλ., Οἰδ. Τ., Ἄντ.) σχολιασμένη (σχόλια ἤθουν πειραθῆναι), ἀλλὰ ἐν μέρει καὶ τὰ ὑπόλοιπα τρία (Οἰδ. Κολ., Τραχ., Φιλ.) ἀσχολίαστα. Ὑπάρχουν πιθανῶς δύο διορθώσεις τοῦ Θωμᾶ, μιὰ πιδ συντηρητικὴ μὲ τὰ τέσσερα σχολιασμένα καὶ μιὰ νεώτερη ὅλων τῶν σωζομένων δραμάτων μὲ περισσότερες διασκευὲς δικές του, ἀλλὰ καὶ υἱοθετημένες ἀπὸ τὴν διόρθωση Μοσχοπούλου τῆς τριάδας (τὴν β' ἀκολουθεῖ συχνὰ καὶ ὁ Τρικλίνιος στοὺς τριμέτρους). Παρατίθενται δείγματα γραφῶν τοῦ Θωμᾶ στὰ τρία τελευταῖα (Οἰδ. Κολ., Τραχ., Φιλ.), παρατηρεῖται δὲ (σ. 53) ὅτι βελτιωμένες γραφές στὸ κείμενο τῶν τραγωδιῶν αὐτῶν πού ἀπαντοῦν στὰ χφφ τῆς διορθώσεως Θωμᾶ δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ἀνήκουν στὸν Θωμᾶ ἢ σ' ἄλλον ἀνώνυμο γραμματικόν. Ὁ Θωμᾶς παρουσιάζεται ἔτσι νὰ ἔχη ἐπεκτείνει τὴν κοινὴ γνωριμία μὲ τὸν Σοφοκλέαν πέρα ἀπὸ τὴν τριάδα ὡς κριτικὸς ἕμως ὕστερῃ κατὰ τὸν Τυργιν ἀπέναντι στὸν Μοσχόπουλο. Σὲ ἰδιαιτέρο κεφάλαιο ἀκολουθεῖ πλήρης κατάλογος τῶν γραφῶν τοῦ Θωμᾶ στὴν τετράδα. 3) Διόρθωση τοῦ Δημητρίου Τρικλι-

νίου¹. Περιλαμβάνει και τὰ ἑφτά σωζόμενα και στηρίζεται τόσο στις προγενέστερες βυζαντινές διορθώσεις όσο και στην παλαιὰ παράδοση. Ὁ Τρικλίνιος εἶναι στους τριμέτρους ἐκλεκτικός, ἐνῶ στὰ λυρικά ἀναζήτησε τὴν ἀντιστοιχία και εἰσήγαγε νέες γραφές (κάποτε καλές, συχνότερα ἐσφαλμένες), ἔθεσε τὴν βία ἀναλύσεως τῶν λυρικῶν στροφῶν και καθορισμοῦ τῆς ἐκτάσεώς των, τὸ δὲ σχετικὸ κείμενό του υἱοθετημένο ἀπὸ τὸν Turnebus ἀπετέλεσε τὴν vulgata ὡς τὸν Brunck. Στὰ σχόλια υἱοθέτησε μὲ μικρὲς μεταβολές τὰ σχόλια Μοσχοπούλου και Θωμᾶ (συνενωμένα στὴν τριάδα) προσθέτοντας τις μετρικὲς του ἀναλύσεις και μετρικὰ σχόλια σὲ προβλήματα κριτικῆς κειμένου καθὼς και σχήματα (σημειώσεις ρητορικῆς ἀναλύσεως τῶν διαλόγων), ὡς πρὸς δὲ τὰ τελευταία τρία δράματα χρησιμοποίησε τὰ παλαιὰ σχόλια. Παρατίθενται χαρακτηριστικὲς γραφές τοῦ Τρικλινίου και κατάλογος τῶν χφφ τῆς διορθώσεώς του. Σὲ ἰδιαίτερο κεφάλαιο διαπιστώνεται ὅτι πηγὴ τῶν ἐξηγητικῶν σχολίων τῆς ἐκδόσεως τοῦ Turnebus ὡς πρὸς τὴν τετράδα εἶναι τὸ χφ Tg. (= Cambridge Dd. XI. 70), τῶν δὲ μετρικῶν σχολίων και σχημάτων τὸ T (= Par. 2711), ποὺ ὑπῆρξε και ἡ κυρία βία του γιὰ τὸ κείμενο.

Ἄλλες δύο βυζαντινὲς ἀνώνυμες διορθώσεις τῆς δυάδας (Aἴ., Ἠλ.) ἀναγνωρίζει ἀκόμη ὁ Turyn, ποὺ τις ὀνομάζει ἀπὸ ἀντιπροσωπευτικὰ χφφ τὴν μία διορθωση Jena (ἀπὸ τὴν περίοδο 1350—1400) και τὴν ἄλλη διορθωση Barocci (τοῦ 15^{ου} αἰ.). Ἡ πρώτη παρουσιάζει γραφές ἀνάμεικτες τῶν τριῶν προηγούμενων διορθώσεων, κυρίως τοῦ Μοσχοπούλου, ἡ δευτέρα κείμενο τοῦ Μοσχοπούλου μὲ μικρὲς ἀλλαγές.

II. Μετὰ τὸ ξεκαθάρισμα τῶν βυζαντινῶν διορθώσεων ὁ συγγραφοχωρεῖ στὴν ἀναγνώριση τῆς γνησίας παλαιᾶς παραδόσεως, ποὺ τοὺς μεσαιωνικοὺς ἀντιπροσώπους της τοὺς διακρίνει σὲ *vetustiores* και σὲ *deteriores*.

Οἱ *vetustiores* ἀποτελοῦν κατὰ τὸν Turyn δύο τάξεις: 1) τὴν λαυρεντιανὴν ἢ οἱ ἀρχαιότεροι κώδικες ἀπ' ὅλους L (=Laur. 32,9) και A (=παλίμψητος τοῦ Leiden 60 A) τοῦ 10/11^{ου} αἰ., και 2) τὴν ρωμαϊκὴν ἢ οἱ G (=Laur. Conv. Soppr. 152) τοῦ ἔτους 1282, R (=Vat. 2291) τοῦ 15^{ου} αἰ., M (=Modena α. T. 9. 4) τοῦ 15^{ου} αἰ. (παλαιὰ σχόλια) και Q (=Par. suppl. 109) τοῦ 16^{ου} αἰ. Ἀπὸ τὰ κοινὰ λάθη τῶν δύο τάξεων συνάγει ὁ Turyn τὴν ὑπαρξὴ ἀρχετύπου τῆς παλαιᾶς

¹ Γιὰ τὴν διορθωση τοῦ Τρικλινίου ἡ ἔρευνα τοῦ Turyn συνέπεσε σχεδὸν μὲ μιὰ παράλληλη ἔρευνα τοῦ R. Aubreton (Démétrius Triclinius et les recensions médiévales de Sophocle. Paris 1949). Ἔτσι τὰ πορίσματα και τῶν δύο ἀλληλοσυμπληρώνονται.

παραδόσεως ω τοῦ 9/10ου αἰ. σὲ μικρογράμματη γραφή. Ἡ διάσπαση ποῦ μαρτυροῦν οἱ λίγες διαφορὲς γραφῆς στὸ κείμενο καὶ οἱ μικροδιαφορὲς στὰ σχόλια πρέπει νὰ ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὰ 1000, πρὶν ἀπὸ τὴν Σούδα (ποῦ χρησιμοποιεῖ κυρίως τὴν ρ, σπανιότερα τὴν λ) καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν L. Ἡ τάξη ρ ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὰ κοινὰ σχόλια τῶν GMR καὶ τὸ κοινὸ κείμενο τοῦ Q μὲ τοὺς GR. Ἡ πηγὴ τῶν κωδίκων αὐτῶν, ποῦ ἔλοι τοὺς προέρχονται ἀπὸ τὴν κάτω Ἰταλία, πρέπει νὰ διαμορφώθηκε τὸν 12ο αἰ. ἢ λίγο ἀργότερα, γιατί τὰ σχόλια παρουσιάζουν διασκευὲς ποῦ πιθανῶς προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Τζέτζη, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στὰ σχόλια (καὶ στίχοι) του). Ἡ διαφορὰ γραφῶν ἀνάμεσα στὶς δύο τάξεις μπορεῖ κατὰ τὸν Turyn νὰ ἐξηγηθῆ ἂν δεχθοῦμε ὅτι σὲ μερικὲς τουλάχιστο περιπτώσεις ὑπῆρχαν στὸν ἀρχέτυπο πρόσθετες *variantes lectiones* ποῦ προτιμήθηκαν στὸ κείμενο πότε ἀπὸ τὴν μιὰ καὶ πότε ἀπὸ τὴν ἄλλη. Καὶ οἱ δύο τάξεις ἦταν πιθανῶς γνωστὲς στοὺς βυζαντινοὺς γραμματικούς καὶ προτίμησαν κάθε φορὰ τὴν γραφή τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης (ὁ Θωμᾶς καὶ ὁ Τρικλίνιος ἀπέκλιναν περισσότερο στὴν λ).

Οἱ *deteriores* περιορίζονται στὴν τριάδα καὶ ξεχωρίζουν ἐπίσης σὲ δύο τάξεις, μιὰ παλαιότερη φ καὶ μιὰ νεώτερη καὶ πιὸ διασκευασμένη ψ. Ἡ ἀρχὴ τοὺς πρέπει νὰ ζητηθῆ στὴν περίοδο μεταξὺ τοῦ θανάτου τοῦ Εὐσταθίου (περὶ τὰ 1194) καὶ τοῦ 1290, ὁπότε μὲ τὴν ἐπίδοση τῆς μελέτης τῶν τραγικῶν γίνονται ἐκλογὲς ἀπὸ τρεῖς τραγωδίαι τοῦ καθενός. Ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς τάξεις ἡ φ συνάπτεται πρὸς τὴν λαυρεντιανή, ὅχι μὲσω τοῦ λ, τοῦ προγόνου τῶν LA, ἀλλὰ ἄλλου ἀπογόνου τοῦ λ. Ἀπὸ τὸν ἴδιο αὐτὸν πρόγονο προέρχεται καὶ τὸ τέλος τοῦ Oιδ. T. (964—1388, σχόλ. 917 — τέλος) στὴν ρ, ἔπου φαίνεται ὅτι εἶχε χαθῆ ἐνωρίτερα. Ἡ ψ πάλι συνάπτεται βασικὰ πρὸς τὴν ρωμαϊκὴ τάξη, ἀλλὰ συμφύρει στὸ κείμενο πολλὰς γραφῆς τῆς φ. Ἡ ἔρευνα αὐτὴ ἐπιτρέπει στὸν Turyn νὰ προχωρήσῃ ἀπὸ τὸ μερικὸ στέμμα τῶν *vetustiores* (σ. 119) σ' ἓνα γενικὸ τῆς παλαιᾶς παραδόσεως, ὅπου λαμβάνονται ὑπόψη καὶ οἱ *deteriores* (σ. 137).

Μετὰ τὴν ἀνάλυση τῶν γραφῶν καὶ τῶν χφφ τῶν δύο τάξεων τῶν *deteriores* ἐξετάζονται λιγότερο σημαντικὰ χφφ τῶν ἔξω ἀπὸ τὴν τριάδα δραμάτων. Πρόκειται γιὰ κώδικες *veteres* ἐξαρτημένους ἄλλους ἀπὸ τὴν τάξη λ καὶ ἄλλους ἀπὸ τὴν ρ, ποῦ παρουσιάζουν ἐκλεκτικὴ σύμφυση ἀπὸ διαφορὲς πηγὰς κοντὰ σὲ βυζαντινὲς διασκευὰς. Προέρχονται ἐπομένως ἀπὸ ἀνωνύμους γραμματικούς (ἢ γραφεῖς) τοῦ 14ου αἰ. τὸ ἐνωρίτερο.

Ἔτσι φθάνει ἡ ἐξέταση στὴν παρισινὴ τάξη π, ποῦ τὴν ἀντιπροσωπεύουν κυρίως τρεῖς κώδικες, ὁ A (=Par. 2712), ὁ U (=Ven. Marc. 467) καὶ ὁ Y (=Vindob. phil. gr. 48). Στὴν χρονολόγησι τῶν δύο πρώτων ἀπ' αὐτοὺς ὁ Turyn καινοτομεῖ: τοὺς ἀνάγει στὸν 14ο αἰ.,

 Ἐγὼ ὡς τῶσα τὸν μὲν Α τὸν ἄλλοιαν γενικά στον 15^ο αἰ., τὸν δὲ U στίς ἀρχές τοῦ 15^{ου} αἰ. (βλ. Pearson στήν ἐκδ. Ὁξφόρδης 1923, σ. XXII ἐξ. στὰ sigla A καὶ Ven c). Οἱ κώδικες τῆς τάξεως αὐτῆς ὡς πρὸς τὴν τριάδα σώζουσι κείμενο Μοσχοπουλο-πλανούδειο (ὁ Υ παρουσιάζεται ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἀπαλλαγμένος ἀπὸ λάθη τῶν AU, ἐνῶ υἰοθετεῖ διασκευές καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές). Καὶ στίς ἄλλες τραγωδίες συμφωνοῦν, ὥστε πρέπει νὰ ἔχουσι ἀντιγραφῆ (ἀνεξάρτητα ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο, γιὰ παρῶσιάζουσι καὶ ἰδιαιτέρα λάθη) ἀπὸ μιὰ κοινὴ πηγῆ, τὴν π. Τὸ κείμενο τῆς τάξεως αὐτῆς εἶχε ἐξαιρετικὴ τύχη: στὰ τέλη τοῦ 15^{ου} καὶ στίς ἀρχές τοῦ 16^{ου} αἰ. βρισκόνταν καὶ τὰ τρία τῆς χφφ στήν Βενετία καὶ ὁ Aldus ἐδάσισε τὴν πρώτη ἔντυπη ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου (1502) σ' ἓνα ἀπὸ αὐτὰ (ὄχι στὸ U, ὅπως γινόταν δεκτὸ ὡς τώρα, ἀλλὰ στὸ Y, ὅπως διαπιστώνει ὁ Turyn). Ἀπὸ τὰ 1502 ὡς τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Turnebus (1552/3), ποὺ βασίσθηκε ἐπάνω στὸ κείμενο τοῦ Τρικλινίου, κυριαρχεῖ στίς ἐκδόσεις μέσω τῆς Aldina τὸ κείμενο π (ὅπως τὸ σώζει ὁ Υ). Ἀργότερα πάλι μὲ τὸν Brunck (1786) γίνεται ἐπιστροφὴ στὸ ἴδιον κείμενο μέσω τοῦ A. Ἐκτοτε ἐξακολουθεῖ καὶ μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ L ἀπὸ τὸν Elmsley (1823) νὰ ἐπηρεάζη καθ' ἑλο τὸν 19^ο καὶ τὸν 20^ο αἰ. ὡς τίς μέρες μας τίς ἐκδόσεις τοῦ κειμένου τοῦ Σοφοκλέους (σ' αὐτὸ συνετέλεσε ὡς ἓνα σημεῖο καὶ ἡ συμφωνία τῶν AL², ἀδίκως ὅμως κατὰ τὸν Turyn, γιὰ τὸ οἱ διορθώσεις L² προέρχονται κατὰ τὸ πλείστον, ὅπως ἀποδεικνύει μὲ τὴν ἀντιπαράθεσιν στὸ τέλος τοῦ βιβλίου τῶν πινακῶν II III, ἀπὸ τὸν γραφέα τοῦ A).

Ἐξ ἀπὸ τὴν τριάδα τὸ κείμενο π, μ' ἑλο ποὺ παρουσιάζει πολλὰ βυζαντινὰ διασκευά, ἀκολουθεῖ τὴν παλαιὰ παράδοσιν (σὴν Ἄντ. καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ Οἰδ. Κολ. κυρίως τὴν λ, στίς Τραχ. καὶ τὸν Φιλ. τὴν ρ). Πολλὰ σωστὰ γράφει τοῦ A προέρχονται ἀπὸ τὴν παράδοσιν ρ, ἀλλὰ περιέχει καὶ βυζαντινὰ εἰκασίαι ποὺ ὑπάρχουσι στὰ χφφ τοῦ Θωμᾶ καὶ τοῦ Τρικλινίου. Ἔτσι ἡ παρισινὴ παράδοσιν πρέπει κατὰ τὸν Turyn νὰ θεωρηθῆ προῖδὸν τῆς προχωρημένης Παλαιολόγειας ἐποχῆς καὶ διαμορφώθη πιθανῶς μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τῆς διορθώσεως τοῦ Τρικλινίου, ὅσο καὶ ἂν στὰ λυρικά μέρη πολὺ λίγες γράφει τοῦ Τρικλινίου ἔγιναν σ' αὐτὴν δεκτὰς. Περιέχει ἐξ ἄλλου καὶ πολλὰ ἄλλες εἰκασίαι τοῦ ἐκδότη, ἄλλοτε πετυχημέναι καὶ ἄλλοτε ἀνάξιαι λόγου. Ἡ σημασία ποὺ ἀποδόθηκε στὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι κατὰ τὸν Turyn πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ ὅ,τι ἀξιζε.

Ἡ ἔρευνα τῶν χφφ τελειώνει μὲ ἓνα κεφάλαιον, ὅπου ὁ συγγρ. πραγματεύεται μερικὰ ἀσήμαντα ἢ λιγότερο σημαντικὰ χφφ ποὺ δὲν ἐξετάσθησαν προηγουμένως (ἀπόγραφα, σύνθετα χφφ κτλ., ἀντίγραφα ἐντύπων ἐκδόσεων).

Τὸ συμπέρασμα πού συνάγει ἀπὸ τὴν ἕλη ἔρευνά του ὁ Turyn συνοψίζεται ἄριστα στὴν τελευταία παράγραφος τοῦ ἐπιλόγου του: «Γιὰ νὰ πραγματοποιηθῇ ἀληθινὴ πρόοδος στὸν καταρτισμὸ τοῦ κειμένου τοῦ Σοφοκλέους πρέπει νὰ τὸ θεμελιώσωμε κατ' ἀρχὴν καὶ κατ' οὐσίαν ἐπάνω στοὺς LAGQMR· νὰ τὸ ἀποκαθάρωμε ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς παρισινήσ παραδόσεως π, πού τὴν ἐγκαινίασε ὁ Aldus καὶ τὴν συνέχισε ὁ Brunck· τέλος νὰ ἐκτιμήσωμε κατ' ἀξίαν τὶς βυζαντινὲς διασκευές».

Ἀπὸ τὴν παραπάνω ἀνάλυση τοῦ βιβλίου φαίνεται ὁ πλοῦτος τῶν περιεχομένων του καὶ ἡ σημασία τῆς ἔρευνας τοῦ συγγραφέα γιὰ τὴν χειρόγραφη παράδοση τοῦ κειμένου τοῦ Σοφοκλέους. Ἡ μελέτη καὶ ἡ ταξινομήση ἐνὸς τόσο μεγάλου ἀριθμοῦ χειρογράφων ἀποτελεῖ σωστὸν ἄθλο καὶ ὅσοι ἐργασθοῦν στὸ μέλλον ἐπάνω στὸ κείμενο καὶ στὰ σχόλια θὰ χρωστοῦν μεγάλη εὐγνωμοσύνη γιὰ τὴν ὠφέλεια καὶ τὴν καθοδήγηση στὸ ἔργο τους πού θὰ ἔχουν ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Turyn. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ ἐξαρθῇ ἡ ἀναγνώριση τῶν βυζαντινῶν διορθώσεων τοῦ κειμένου, πού γίνεται στὸ πρῶτο μέρος. Μπορεῖ κανεὶς νὰ εἶναι σκεπτικὸς ὡς πρὸς τὴν ἔκταση τῶν βυζαντινῶν διασκευῶν πού ἀναγκάζεται νὰ δεχθῇ ὁ συγγρ. μὲ τὰ κριτήρια πού θέτει. Μπορεῖ κάποτε νὰ ἐπιθυμοῦσε μεγαλύτερη ἀνάπτυξη τῶν πραγμάτων, ὅπως λ.χ. προκειμένου γιὰ τὴν διόρθωση ἀπὸ τὸν Θωμᾶ τῶν τριῶν τελευταίων δραμάτων (Οἶδ. Κολ., Τρῆχ., Φιλ.), γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχουν σχόλια στὰ σχετικὰ χειρόγραφα καὶ λείπει ἔτσι τὸ ἀσφαλέστερο κριτήριον, πού θὰ εἶχε στὴν διάθεσή του ὁ Turyn, γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ ἐκδότη (στὸ σημεῖο αὐτὸ μιὰ πρόσθετη λεπτομερέστερη ἐξέταση τῶν πραγμάτων φαίνεται ἐπιβεβλημένη). Στὸ σύνολό του πάντως τὸ πρῶτο μέρος δίνει μιὰ πολὺ καλὴ εἰκόνα τῆς διορθωτικῆς δραστηριότητος τῶν βυζαντινῶν στὸ κείμενο τοῦ Σοφοκλέους ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων.

Ἀλλὰ περισσότερο συγκεντρώνουν τὸ ἐνδιαφέρον μας τὰ σχετικὰ μὲ τὴν παλαιὰ παράδοση πορίσματα τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ βιβλίου. Τὸ κεντρικὸ πρόβλημα γιὰ τὴν κριτικὴ τοῦ κειμένου τοῦ Σοφοκλέους ἦταν ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα καὶ ἐδῶ ἂν ἡ παλαιὰ παράδοση εἶναι ἐνιαία καὶ ἀντιπροσωπεύεται μόνον ἀπὸ τὸν ἀρχαιότατο κώδικα L (στὸν ὁποῖο προστέθηκε στὸ μεταξὺ ὁ σύγχρονος καὶ ἀδερφός του A), ὁπότε ἕλες οἱ διάφορες γραφές τῶν μεταγενεστέρων κωδίκων θὰ ἔπρεπε νὰ θεωροῦνται ὡς διασκευές, περισσότερο ἢ λιγώτερο πετυχημένες, τῶν βυζαντινῶν γραμματικῶν, ἢ ἂν ὑπῆρχε ἐξ ἀρχῆς παράλληλη παλαιὰ παράδοση, πρὸς τὴν ὁποῖα συνάπτονται κατὰ κάποιον τρόπο ἐν τῷ συνόλῳ ἢ ἐν μέρει οἱ μεταγενέστεροι κώδικες, ἰδιαιτέρως ὁ A τοῦ 13^{ου} αἰ. πού παρουσιάζει πολλὰς καλύτερες γραφές ἀπέναντι στὸν L. Ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτὲς

ἀποφεις καὶ τοὺς δύο κώδικες L καὶ A ταλαντεύονται οἱ ἐκδότες τοῦ κειμένου ἕναν αἰῶνα τώρα. Ὁ Turyn, ὅπως εἶδαμε, τροποποιεῖ ἢ ἀνατρέπει τὶς συνθήκες ποῦ ἐπικρατοῦσαν. Τοποθετώντας τὸν A στὸν 14^ο αἰ. μετὰ τὴν δράση τῶν βυζαντινῶν γραμματικῶν τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων διαγράφει ὡς πρὸς τὴν τριάδα καὶ περιορίζει στὸ ἐλάχιστο ὡς πρὸς τὰ ὑπόλοιπα τέσσερα δράματα τὴν ἀξία τῆς παραδόσεώς του (καὶ τῆς ὄλης τάξεως π, στὴν ὁποία αὐτὸς ἀνήκει). Ἀπὸ τὴν ἄλλη δέχεται ὅτι μιὰ ὁμάδα συγγενῶν κωδίκων τοῦ 13—16^{ου} αἰ. (GQMR) ἀποτελεῖ ἰδιαιτέρη τάξη, ρωμαϊκὴ ὅπως τὴν ὀνομάζει, τῆς παλαιᾶς παραδόσεως,¹ ποῦ ὁ πρόγονός της ρ πρέπει νὰ ἦταν σύγχρονος πρὸς τὸν λ, τὸν πρόγονο τῆς λαυρεντιανῆς τάξεως LA. Τὰ συμπεράσματα αὐτά, ἂν ἀληθεύουν, ἔχουν ἀσφαλῶς πολὺ μεγάλη σημασία. Θὰ πρέπει, ὅπως ἀξιῶνει ὁ Turyn, νὰ ὀδηγήσουν κατὰ τὴν κριτικὴ ἀποκατάσταση σὲ ὀλικὸ ἢ μερικὸ παραμερισμὸ τοῦ A (δηλ. τῆς τάξεως π) καὶ σὲ ἀπόδοση ἰσοτιμίας πρὸς τὸν L στοὺς ἀντιπροσώπους τῆς τάξεως ρ.

Μολοντί δὲν εἶναι εὐκόλο ν' ἀμφισβητήση κανεὶς τὰ πορίσματα αὐτά τῆς ἔρευνας τοῦ Turyn, χωρὶς νὰ ἔχη ὑπόψη του ὅλα τὰ δεδομένα ποῦ εἶχε ἐκεῖνος ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν χειρογράφων, ὡστόσο θὰ εὐχόταν νὰ τοῦ δίνονταν πειστικότερες ἀποδείξεις. Γιὰ τὴν ἀξία τῆς τάξεως ρ ὡς πρὸς τὰ σχόλια δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία. Καὶ γιὰ τὸ κείμενο φαίνεται νὰ συμβαίνει ὡς ἕνα σημεῖο τὸ ἴδιο. Πρέπει ἔμως νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι τὰ παρατιθέμενα παραδείγματα (σ. 108 ἐξ.) ἐσφαλμένων γραφῶν τῆς τάξεως λ ἀπέναντι σὲ καλύτερες γραφῆς τῆς ρ δὲν εἶναι ὅλα τὸ ἴδιο ἀποδεικτικὰ ὅτι ἡ τελευταία τάξη σώζει κατ' εὐθειαν τὴν γνησίως ὀρθὴ ἀνάγνωσις τῆς παλαιᾶς παραδόσεως. Ἡ ἀποκατάσταση λ.χ. τριμέτρων μετὰθεση τῶν λέξεων (Ἄντ. 998 *σημεῖα τῆς ἐμῆς R : τῆς ἐμῆς σημεῖα L*, κτλ.) εἶναι πολὺ ἀπλή, γιὰ νὰ τῆς ἀποδώσει κανεὶς μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ ἕ,τι ἔχει. Ἡ γραφὴ τοῦτὸν γε τῶν GQR στὸν Aί. 546 βελτιώνει μόνο φαινομενικὰ τὴν γραφὴ τοῦ τόνδε τοῦ L· τὸ τόνδε ἐπὶ βεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν γραφὴ τοῦ A (που τόνδε), ὥστε νὰ ὑποπτεύεται κανεὶς μήπως ἡ σωστὴ ἀνάγνωσις ἦταν *τοι τόνδε* (νεοσφαγῆ *τοι τόνδε προσαλεύσων φόρον*). Τὸ ἴδιο ἢ γραφὴ *ναῖουσ' ἐνὶ Πλευρῶνι* τοῦ R (καὶ τοῦ A) στὶς Τραχ. 7 ἀπέναντι στὴν *ναῖουσ' ἐν Πλευρῶνι* τοῦ L : ὁ τύπος ἐνὶ δὲν εἶναι καθόλου βέβαιος γιὰ τὰ διαλογικὰ μέρη τοῦ δράματος. Ἡ γραφὴ ὧ

¹ Ἐπειδὴ ὅλοι οἱ κώδικες τῆς τάξεως αὐτῆς ἔχουν γραφὴ στὴν Κάτω Ἰταλία, ὁ Turyn διατυπώνει τὴν γνώμη ὅτι ἡ ὁμάδα τους ἀντιπροσωπεύει μιὰ δυτικὴ παράδοση τοῦ Σοφοκλέους (σ. 110). Ὁ ὅρος ὁμῶς «δυτικὴ παράδοση», ποῦ χρησιμοποιεῖται, ὅπως φαίνεται, ὡς γεωγραφικός, εἶναι ἀμφιλεγόμενος καὶ θὰ ἔπρεπε γι' αὐτὸ ν' ἀποφευχθῆ, ἀφοῦ μάλιστα ὁ πρόγονος τῆς ὁμάδας πρέπει νὰ ἦρθε στὴν Ἰταλία τὸν 12^ο ἢ 13^ο αἰ. (σ. 114).

φιλιτάτη σύ, ποῖον τῶν QR στὸν Οἶδ. Κολ. 1415 (ὡ φιλιτάτη, ποῖον L) δὲν εἶναι καθ' ἑαυτὴν καθόλου καλύτερη ἀπὸ τὴν γραφὴ τοῦ A ὡ φιλιτάτη, τὸ ποῖον (καὶ οἱ δύο τοὺς μπορεῖ νὰ εἶναι εἰκασίες γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς συλλαβῆς τοῦ λείπει στὸν L, ἀλλὰ ἡ δεύτηρη πιδ πετυχεμένη ἀπὸ τὴν πρώτη). Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν στ. 800 τοῦ Οἶδ. Tur. πού, ἐνῶ λείπει στοὺς LA, παραδίδεται ἀπὸ τοὺς GR, μόνο μία δύο καλὲς γραφὲς ἀπὸ τὶς παρατιθέμενες τῆς τάξεως ρ μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ἀπλὲς εἰκασίες, ἀλλὰ νὰ ἀνάγωνται ἀπ' εὐθείας στὴν παλαιὰ παράδοση. Θὰ ὑπάρχουν βέβαια καὶ ἄλλες ἀνάμεσα σ' αὐτὲς ποὺ παρέλειψε νὰ σημειώσῃ ὁ Turyn. Σὲ μιὰ τέτοια λ. χ. ἐπέστησε ἤδη τὴν προσοχή μας ὁ A. Colonna (Athenaeum N. S. 18 [1940] 275 ὑποσ. τρίτη): στίς Τραχ. 321 ἀπέναντι στὴ γραφὴ τοῦ L καὶ ξυμφορὰ τοι μῆδέναι σέ γ' ἦτις εἶ ὁ R παραδίδει τὴν σωστότερη γραφὴ καὶ ξυμφορὰ τοι μῆδέν εἰδέναι τίς εἶ, ποὺ πρέπει, ὑποθέτω, νὰ νοηθῇ καὶ ξυμφορὰ τοι μῆδέν' εἰδέναι τίς εἶ (ὁ Colonna: μῆδέν εἰδέναι· τίς εἶ;). Ὅπως δὲν δικαιούμαστε, νομίζω, ἀπὸ τὰ πράγματα ν' ἀναγνωρίζουμε γιὰ κάθε καλύτερη γραφὴ τῆς λεγομένης τάξεως ρ ὅτι σώζει ἄμεσα τὴν παλαιὰ παράδοση καὶ νὰ ἀποδώσωμε ἐπομένως στὴν τάξη ρ τὴν ἴδια ἰσοτιμία πρὸς τὴν τάξη λ. Πολλὲς τέτοιες γραφὲς μπορεῖ νὰ εἶναι εἰκασίες γιὰ τὴν βελτίωση μιᾶς φθορᾶς τῆς παλαιᾶς παραδόσεως. Ἄν, ὅπως παρατήρησε καὶ ὁ Turyn (σ. 182 ἐξ.), ἤδη ὁ συγγραφέας τῆς Σούδας καὶ οἱ σύγχρονοί του (σύγχρονοί τοῦ L) ἤξεραν πῶς νὰ διορθώσουν ἐσφαλμένους τριμέτρους, αὐτὸ πολὺ περισσότερο ἰσχύει γιὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες—καὶ μὴν ξεχνοῦμε ὅτι οἱ σωζόμενοι μάρτυρες τῆς τάξεως ρ ἀπέχουν ἀρκετοὺς αἰῶνες ἀπὸ τὸν ὑποτιθέμενο πρόγονό τους καὶ τὸν σύγχρονό του πρόγονο τῶν LA. Περιέχει ἐκτὸς τούτου ἡ σωζόμενη ομάδα τῆς ρωμαϊκῆς τάξεως πλῆθος φθορῶν καὶ καταφανῶν διασκευῶν (πβ. Turyn 116 ἐξ.). Γιὰ τὸν G, τὸν ἀρχαιότερο τῆς ομάδας, ὁ Pearson (Praefatio σ. XII) σημειώνει: «codex tot erroribus et foedis interpolationibus scatet, ut ne minima quidem fide dignus sit». Τὸ συμπέρασμα τοῦ εἶναι ὑπερβολικό, ἀλλὰ τὰ λάθη καὶ οἱ διασκευὲς ἀναμφισβήτητες. Καὶ μὲ τὸν R, ἔπως ἡ ἀντιβολὴ τοῦ Colonna δείχνει, τὰ πράγματα δὲν εἶναι διαφορετικά.

Μένει πάντως ἀρκετὰ πιθανὸ ὅτι σὲ μιὰ ομάδα μεταγενεστέρων κωδίκων, τὴν ρωμαϊκῆ, παράλληλα πρὸς ἕνα σοβαρὸ ἀριθμὸ φθορῶν, διασκευῶν καὶ ἄλλων εἰκασιῶν σώζονται λιγότερες ἢ περισσότερες γραφὲς σωστῆς, πού, ἐνῶ φαίνονται ν' ἀνήκουν στὴν γνήσια παλαιὰ παράδοση, δὲν πέρασαν σ' αὐτὴν ἀπὸ τὴν λ. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ προκαλεῖ ἕνα ἄλλο ἐρώτημα: μήπως ἰσχύει τὸ ἴδιο καὶ γιὰ ἕνα ποσοστὸ γραφῶν τῶν ἄλλων τάξεων μεταγενεστέρων χειρογράφων καὶ ἰδιαίτερα τῆς πα-

οισινης (π), στην οποία αναγνωρίζεται ήδη από πολλούς η ἀρετή αυτή ; Ὁ Turyn φαίνεται νὰ τὸ ἀποκλείη θεωρώντας κάθε σχεδὸν σωστὴ ἀνάγνωσι τῶν ομάδων αὐτῶν ποὺ δὲν πιστοποιεῖται στὶς τάξεις λ καὶ ρ ὡς πετυχημένη διορθωσι κάποιου βυζαντινοῦ γραμματικοῦ. Τὸ μόνον ἐπιχείρημα γιὰ ἕναν τέτοιο ἰσχυρισμὸ εἶναι ὡς πρὸς μὲν τὰ χφφ τῶν διαφύρων βυζαντινῶν διορθώσεων ὅτι τὸ κείμενό τους ἔχει ὑποστῆ τὴν ἐπεξεργασία κάποιου γραμματικοῦ, στὴν ὁποία πρέπει ν' ἀποδοθῆ καὶ ἡ σωστὴ αὐτὴ γραφὴ, ὡς πρὸς δὲ τὰ χφφ τῆς παρισινής τάξεως ὅτι εἶναι δλα, καὶ τὸ Α ἀκόμη, μετατρικλίνειαι καὶ ἔχουν ὡς πηγὴς μεταξὺ ἄλλων καὶ τὶς βυζαντινὲς διορθώσεις. Ἀλλὰ πρῶτα πρῶτα γιὰ τὸ Α δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ἀνήκει στὸν 14^ο αἰ. (ὁ Turyn δὲν συζητεῖ καθόλου τὴν μετάθεσι τῆς χρονολογίας του). Καὶ ἂν ἡ χρονολόγησι αὐτὴ βεβαιωθῆ (ἕνας ἀκριθέστερος ἔλεγχος τῆς γραφῆς καὶ τῶν ἄλλων δεδομένων εἶναι ἐπιθυμητός), πάλι δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι καὶ ἡ πηγὴ του, τὸ π, ἀνήκει καὶ αὐτὴ στὸν 14^ο αἰ. Ἄς δεχθῶμε ὁμῶς ὅτι εἶναι ἔτσι. Ἀποκλείεται οἱ σωστὲς γραφὲς ποὺ τυχὸν ἀπαντοῦν καὶ στὸ π καὶ στὶς βυζαντινὲς διορθώσεις νὰ ἔχουν κοινὴ μιὰ ἄλλη πηγὴ ἄγνωστὴ μας ; Ἀλλὰ καὶ στὶς βυζαντινὲς μόνον διορθώσεις τοῦ κειμένου δὲν μπορούμε ν' ἀποκλείσωμε κατ' ἀρχὴν ὅτι ἔφθασαν γραφὲς σωστὲς τῆς παλαιᾶς παραδόσεως, ὅσο καὶ ἂν ἐμεῖς ἀγνοοῦμε ἢ δὲν μπορούμε νὰ προσδιορίσωμε τὴν προέλευσὴ τους. Ἄν συνέβαινε νὰ χαθῆ ἡ ρωμαϊκὴ παράδοσι ὅλη (ὅπως ἔγινε πράγματι γιὰ τὶς Τραχίνιες ἀπὸ τὸν στ. 373 καὶ πέρα), θὰ ἔπαυαν οἱ σωστὲς γραφὲς τῶν βυζαντινῶν διορθώσεων ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχουν ἀντληθῆ ἀπ' ἐκεῖ (καὶ ὁ Turyn δέχεται ὡς μία πηγὴ τῶν βυζαντινῶν διορθωτῶν τὴν τάξι ρ) ν' ἀνήκουν στὴν παλαιὰ παράδοσι μόνον καὶ μόνον γιὰτὶ ἐμεῖς θ' ἀγνοοῦσαμε (ἢ ἀγνοοῦμε) τὴν πηγὴ τους ;

Οἱ ἀντιρρήσεις αὐτὲς, ποὺ μᾶς γεννῶνται ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Turyn, ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἂν ἡ παλαιὰ παράδοσι δὲν περιορίζεται μόνον στὴν λαυρεντιανὴ τάξι, τότε δὲν ὑπάρχει ἀσφαλὲς κριτήριον γιὰ τὴν διάγνωσι ἂν μιὰ καλὴ γραφὴ τῶν μεταγενεστέρων κωδίκων προέρχεται ἀπὸ ἄλλη παράλληλη πηγὴ τῆς γνωστῆς μας παλαιᾶς παραδόσεως ἢ ἀπὸ ἐπιτυχῆ διορθωσι κάποιου βυζαντινοῦ γραμματικοῦ (ἔταν δὲν μνημονεύεται ρητῶς στὰ σχόλια ὡς τέτοια). Ἔτσι ὁμῶς ἀπὸ πρακτικὴ ἀποψη δὲν ξέρει κανεὶς ἂν καὶ μετὰ τὴν ἔρευνα τοῦ Turyn μπορούμε νὰ προχωρήσωμε στὴν κριτικὴ ἀποκατάστασι τοῦ κειμένου μὲ μέθοδο διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνην ποὺ ἐφάρμοσε ὁ Pearson στὴν ἐκδόσή του καὶ ποὺ ὁ ἴδιος τὴν διατυπώνει (Praefatio σ. VIII) ὡς ἐξῆς : «Itaque ἐκλεκτικοί . . . fieri debemus, et si vera a falsis discernere volumus libero iudicio unum quemque testium adhibere». Φθάνει φυσικὰ νὰ τηρήσωμε στὴν κρίσιμὴ μας τὰ αὐστηρό-

τερα και αντικειμενικότερα κριτήρια που διαθέτομε, για να μη μᾶς δηγήση ή αποδέσμευσή μας αυτή στην αυθαιρεσία.

Παρά τις επιφυλάξεις αυτές που μπορεί να ἔχη κανείς, τὸ βιβλίο του Turyn είναι γεμάτο ἀπὸ ἕνα πλήθος χρήσιμες πληροφορίες και πορίσματα, ὥστε και καθ' ἑαυτὸ ἐκπληρώνει τὸν κύριο σκοπὸ του, που εἶναι ἡ μελέτη τῆς χειρόγραφης παραδόσεως τοῦ Σοφοκλέους, και για τὸν μελλοντικὸ ἐκδότη τοῦ κειμένου ἢ ἀποτελεῖ τὴν βάση, ἐπάνω στὴν ὁποία θὰ στηριχθῆ για να βρῆ τὸν δικὸ του δρόμο στὴν κριτικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου. Αὐτὸ θὰ εἶναι μιὰ ὄχι μικρὴ ἀμοιβὴ τοῦ φιλόπουνου ἐρευνητῆ για τοὺς πολλοὺς και μεγάλους κόπους που τοῦ στοίχισε ἡ ἔρευνα που μᾶς προσφέρει.

Σ. Γ. ΚΑΦΩΜΕΝΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

K. Γ. Μαμώνη, Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός. Βίος και ἔργον. Μελέτη γραμματολογικὴ. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορικῆ ἐγκριθεῖσα ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἀθῆναι 1954. Σελ. 91.

Στὴν Εἰσαγωγὴ τῆς πραγματείας ἐξετάζονται συνοπτικῶς (σελ. 7-17) τὰ θρησκευτικο-πνευματικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, κατόπιν ἀκολουθεῖ ἡ ἐξέταση τοῦ βίου, τοῦ ἔργου και τοῦ ἰδεολογικοῦ κόσμου τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ και τέλος σὲ μορφή καταλόγων καταγράφεται τὸ δημοσιευμένο και τὸ ἀδημοσίευτο ἔργο τοῦ Μάρκου, καθὼς και ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἔργου του. Σὲ ἐπίμετρο ἐπανεκδίδονται δεκαῆξι ἐπιγράμματα τοῦ Εὐγενικοῦ.

Marcello Gigante, L'anacreontica XIV di Sofronio secondo i codici leidense o parigino. La Parola del passato, fascicolo XXXVII [estratto], Napoli 1954, σελ. 303-311.

Ὁ συγγραφέας ἐπανεκδίδει τὸ ποίημα «Στίχοι [=102] ἀνακρεόντειοι εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Ἱερουσαλήμ κατὰ ἀλφάβητον» τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Σωφρονίου, που καλιότερα τὸ εἶχαν ἐκδώσει με τὴ βοήθεια μόνο τοῦ παρισινοῦ κώδικα οἱ Ehrhardt και Studemund (1887) κατὰ τρόπο ἱκανοποιητικὸ, και κατὰ τρόπο ἀποτυχημένο ὁ Lecomte Couret (1896, 1897). Τὸ δεῦτερο χειρόγραφο, τὸ χειρόγραφο τοῦ Leiden, που χρησιμοποιεῖται τώρα για πρώτη φορά, βρίσκεται χωρὶς ἄλλο πολὺ πιὸ κοντὰ στὸ κείμενο τοῦ Σωφρονίου. Θέμα τῆς ὠδῆς τοῦ Σωφρονίου εἶναι ἡ ἄλωση τῆς Ἱερουσαλήμ στὰ 614 ἀπὸ τοὺς Ἀραβες. Ὁ ἐκδότης παρέχει και ἰταλικὴ μετάφραση τοῦ κειμένου που ἐκδίδει.

Ciro Giannelli, È Francesco Petrarca o un altro Francesco, e quale, il destinatario del «De primatu papae» di Barlaam Calabro? Estratto dal volume «Studi in onore di Gino Funaioli». Angelo Signorelli, editore, 1955, Roma, σελ. 83-97.

Ὁ συγγραφέας ἐξετάζει ποιὸς εἶναι ὁ «χρηστός Φραντζίσκος», πού σ' αὐτὸν στέλνει ὁ Βαρλαάμ τὸ ἔργο του *De primatu*. Ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Πετράρχη ἀποκλείεται· ἀποκλείει ἐπίσης ὁ συγγραφέας ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Francesco da Camerino, πράγμα πού μὲ ἐπιφύλαξη εἶχε δεχτῆ παλιότερα, καὶ ὑποστηρίζει ὡς πιθανὸ ὅτι ἀποδέκτης τοῦ ἔργου τοῦ Βαρλαάμ εἶναι ὁ Φρανσῆς (=Francesco de Pertuxo), πού τὸν ἀναφέρει στὴν Ἱστορία του ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς ὡς μέλος αὐτοκρατορικῆς ἀποστολῆς πρὸς τὸν πάπα Κλήμεντα Σ' (1342-1352). Ὁ «Φρανσῆς» αὐτὸς εἶχε ὑπηρετήσῃ παλιότερα κοντὰ στὸν «πρωθυπουργὸ» τοῦ Ἀνδρονίκου Γ', ἀκριβῶς μάλιστα τὴν ἐποχὴ πού καὶ ὁ Βαρλαάμ βρισκόταν στὴν Ἀνατολὴ καὶ προστατευόταν ἀπὸ τὸν ἴδιο αὐτοκράτορα.

Βασιλείου Λαούρδα, Ὁ «Συμβουλευτικὸς πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς» τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου. Ἀνάτυπον τοῦ 3ου τόμου τῶν «Μακεδονικῶν», Θεσσαλονίκη 1955, σελ. 290-307.

Μὲ βάση τοὺς κώδικες Parisinus graecus 3041 καὶ Barberinus graecus 219 δημοσιεύεται ὁμιλία τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς, πού τὴν χρονολογεῖ ὁ ἐκδότης στὴν ἐποχὴ ἀνάμεσα 1383 καὶ 1387 καὶ πού ἔχει ἀφορμὴ τὸν πόλεμο κατὰ τῶν Τούρκων γιὰ τὴν προάσπιση τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ ἐκδότης σχολιάζει τὴν ἐπιστολὴ καὶ σὲ ἐπίμετρο προσθέτει παρατηρήσεις του πού ἀναφέρονται στὶς σχέσεις τοῦ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ἰσιδώρου (1342-1396) καὶ τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου πρὸς τὸ διδάσκαλο Ἰβάγκο.

Ἐν παρόδῳ ὁ συγγραφέας χρονολογεῖ στὶς 26 Ὀκτωβρίου 1383 μιὰν ὁμιλία τοῦ Θεσσαλονίκης Ἰσιδώρου, στὴν ὁποία ὁ μητροπολίτης ἐγκωμιάζει τὸ βασιλεῖα πού παρευρίσκεται σ' αὐτήν. Ὁ συγγραφέας, ἐπανορθώνοντας ὅσα εἶχε γράψῃ ἄλλοτε, ὑποστηρίζει ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ βασιλεῖα Μανουὴλ Παλαιολόγο καὶ ὄχι γιὰ τὸν Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγο.

Βασιλείου Λαούρδα, Ἡ συλλογὴ ἐπιστολῶν τοῦ κώδικος BM, Add. 36749. Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ τόμου NH' τοῦ περιοδικοῦ Ἀθηναῖα, ἐν Ἀθήναις 1954, σελ. 176-198.

Δημοσιεύονται α) ἀναλυτικὴ περιγραφή τῶν περιεχομένων τῆς συλλογῆς ἐπιστολῶν πού βρίσκεται στὸν κώδικα Add. 36749 τοῦ Βρεταν-

νικού Μουσείου (10ου αιώνα) με χωριστή μνεία του ονόματος του αποδέκτη της κάθε επιστολής και με αλφαθητική καταλογογράφηση των ονομάτων αυτών· β) κατάλογος των χωρίων που φανερώνουν αρχαιομάθεια του επιστολογράφου· και γ) ανθολογία από οχτώ επιστολές. Οι επιστολές της συλλογής προέρχονται από άγνωστη προσωπικότητα της ίδιας εποχής και μαρτυρούν άκμη των κλασσικών σπουδών στον αιώνα τουτον.

Διεξοδική μελέτη για τη συλλογή έχει ετοιμάσει ο Robert Browning.

Βασιλείου Λαούρδα, 'Ο 'Αρέθας περι εικονομαχίας. 'Ανάτυπον εκ της Θεολογίας, τόμ. 25 (1954), 1-11.

'Ο συγγραφέας παρέχει ανάλυση του περιεχομένου επιστολής του Καισαρείας 'Αρέθα «Νικολάω άσικρητίς τῷ του Γαβριήλ, πρὸς εικονομάχους», που σώζεται: στον κώδικα 315 της Άλλοτε Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης της Μόσχας, με βάση φωτογραφίες αντιγράφου της επιστολής, που είχε έκπονησει πριν από πολλά χρόνια ο Gebhardt.

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο «άνθρωπιστής» 'Αρέθας στην πολεμική του αυτή έναντίον των εικονομάχων, καθώς παρατηρεί ο συγγραφέας, χρησιμοποιεί όρους και μέθοδο στη σκέψη του παρμένα από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και ακόμη ότι χρησιμοποιεί κατά των αντιπάλων του εν μέρει επιχειρήματα που τα είχε χρησιμοποιήσει για τον ίδιο σκοπό και ο διδάσκαλός του Φώτιος, πράγμα που μάς δείχνει για μιá ακόμη φορά την ύπαρξη στενών πνευματικῶν σχέσεων μεταξύ του 'Αρέθα και του διδασκάλου του.

Νικολάου Β. Τωμαδάκη, 'Η άποστολική εκκλησία της Κρήτης κατά τους αιώνας Η' - ΙΓ' και ο τίτλος του προκαθημένου αυτής. 'Ανατύπωση εκ του ΚΔ' τόμου της 'Επετηρίδος 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, εν 'Αθήναις 1954, σελ. 67-107.

'Εν πρώτοις στη μελέτη τούτη συγκεντρώνονται ειδήσεις σχετικές με τα πρόσωπα και τους τίτλους των προκαθημένων της εκκλησίας της Κρήτης. Ειδικότερα άπασχολείται ο συγγραφέας με τους τίτλους: αρχιεπίσκοπος και πρόεδρος. 'Επίσης άπασχολεί το συγγραφέα το ζήτημα αν ο προκαθημένος της εκκλησίας Κρήτης λεγόταν από τον 8ο έως το 12ο αιώνα Γορτύνης ή Κρήτης. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ονομασία του «Κρήτης» χρησιμοποιόταν έκατό και παραπάνω χρόνια πριν από την άλωση του νησιού από τους 'Αραβες (826). 'Υποθέτει μάλιστα ο συγγραφέας ότι Κρήτη λεγόταν ο Χάνδαξ πολύ παλιότερα από την εποχή της βενετοκρατίας (1204).

Τὸ «ἐπιμετρον» τῆς μελέτης ἀναφέρεται στὰ ἐξῆς θέματα: 1) στὴν ὑπαρξὴ ἐπισκοπῆς Ἡρακλείου καὶ τὶς σχετικὲς μαρτυρίες ἢ ἐνδείξεις· 2) στὸ ζήτημα ἀν ἡ γενικὴ «τοῦ Ἡρακλείου», ποῦ ἀναφέρεται στὸν «Βίον τοῦ ὁσίου Στεφάνου τοῦ νέου», ἀναφέρεται στὴν πόλιν Ἡράκλειον, ποῦ πρέπει νὰ ὑπῆρχε καὶ τότε ἢ μήπως ἡ γενικὴ αὐτὴ πρέπει νὰ προϋποθέτῃ ὀνομαστικὴ Ἡράκλειος (=ὁ αὐτοκράτορας Ἡράκλειος) Ὁ συγγραφέας ἀντικρούει τὴν ἀποψὴ τοῦ Μ. Γ. Παρλαμᾶ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Ἡράκλειο καὶ ὄχι γιὰ τὴν πόλιν· καὶ 3) στὸ ζήτημα ἀν ἡ πόλις Χάνδαξ τῆς Κρήτης ὑπῆρχε καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ κατάκτηση. Ὁ συγγραφέας ἀπαντᾷ καταφατικὰ στὸ ἐρώτημα τοῦτο.

Ἡ μελέτη ἔχει σὲ πολλὰ μαχητικὸ χαρακτήρα.

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ